

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

КОТУБЕЙ ЮРІЙ ЮРІЙОВИЧ

**КРИЗА ДЕМОКРАТІЇ ТА ЗРОСТАННЯ АВТОРИТАРИЗМУ
У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ
(НА ОСНОВІ ДАНИХ FREEDOM HOUSE)**

052 – Політологія

Дипломна робота на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:
Остапець Юрій Олександрович
докт. політ. наук, професор

Ужгород – 2024

Реєстрація 102

(номер)

«29» листопада 2024 р. Т. Тамара Лобхан

(підпис лаборанта кафедри) (ім'я, прізвище)

Дипломна робота допущена до захисту

Завідувач кафедри політології і державного управління

АК
(підпис)

Анатолій КЛЮЧКОВИЧ

доктор політичних наук, доцент

(науковий ступінь, вчене звання)

«02» грудня 2024 р.

Рецензент _____

(підпис)

Мирослава Вендвел

(ім'я, прізвище)

д.полит.н., проф.

(науковий ступінь, вчене звання)

Faculty of the Social Sciences
Political Science and Public Administration

Yurii Kotubei

**THE CRISIS OF DEMOCRACY AND THE RISE OF
AUTHORITARIANISM IN THE EUROPEAN UNION
(BASED ON FREEDOM HOUSE DATA)**

Graduate thesis of Master's degree

Supervisor: Doctor of Political Science, Prof. Yurii Ostapets

RESUME

Relevance of the study. One of the priorities of modern political science is to study the development of a country and its political system in many dimensions. The classification of political systems and political regimes based on the development and application of comprehensive methods of comparative analysis allows for the integration of comparative quantitative and qualitative empirical methods into a new comprehensive approach to assessing the state of government systems and individual institutions, creating a specific 'political map' that reproduces the global political reality in a one-dimensional way. As a rule, one-dimensional country rankings are based on specific empirical indicators. At the present stage, studies of democratic transitions in the European space show that political regimes are increasingly difficult to classify as authoritarian or democratic, as they contain a certain symbiosis of autocratic and democratic characteristics.

Recently, global growing challenges in politics, economics, healthcare, and international security have had a negative impact on the countries of the European continent, including the European Union member states. National political systems are facing new configurations of parliamentary and governmental coalitions, which

leads to the loss of previous structural ties and results in the growing role of political leadership, right-wing ideology, and populism. These factors may be prerequisites for crisis phenomena in the democratic governance models themselves, which is fertile ground for the revival of ideas of authoritarianism, political regulation and propaganda of ‘strong arm’ and chieftaincy.

The purpose of the study is to highlight the cause-and-effect relationships and the danger of growing anti-democratic tendencies in the European Union.

The objectives of the study stem from the stated goal, namely:

1) to describe the most famous theoretical aspects and methodological approaches to the problem of political regime transformation;

2) to present the common empirical practices of political regime studies;

3) to reveal the processes of formation of crisis phenomena in democratic political systems (polities) of Western European countries and Central European countries;

4) to analyse the activities of the international organisation Freedom House in terms of the structure and parameters of democratisation indices and annual monitoring reports on the state of democracy in the European Union.

The object of the study is democracy and authoritarianism as concepts that determine the way political power is exercised.

The subject of the study is the democratic-authoritarian dichotomy of the political systems of the modern countries of the European Union.

The structure of the thesis consists of an introduction, three chapters, conclusions, and a list of references (81 titles).

Key words: political regime, transitology, democracy, authoritarianism, European Union, democratisation index, Freedom House.

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. Методологія дослідження сучасних політичних режимів.....	10
1.1. Теоретико-методологічні підходи до вивчення феномену трансформації політичних режимів.....	10
1.2. Емпіричні методи дослідження політичних режимів	22
Розділ 2. Інституційна криза демократії у країнах Європейського Союзу	29
2.1. Кризові явища у демократичних політиях Західної Європи	29
2.2. Авторитарні тенденції у країнах Центральної Європи.....	34
Розділ 3. Показники демократії у країнах Європейського Союзу за методологією Freedom House	44
3.1. Індекс демократизації Freedom House	44
3.2. «Антидемократичні повороти» у країнах Європейського Союзу за моніторингом щорічних звітів Freedom House	53
Висновки.....	60
Список використаних джерел	64

ВСТУП

Актуальність теми. Одним із пріоритетів сучасної політичної науки є вивчення розвитку країни та її політичної системи в багатьох вимірах. Класифікація політичних систем і політичних режимів, заснована на розробці та застосуванні комплексних методів порівняльного аналізу, дає змогу інтегрувати порівняльні кількісні та якісні емпіричні методи в новий комплексний підхід до оцінки стану державних систем та окремих інститутів, створюючи специфічну «політичну карту», яка одновимірно відтворює світову політичну реальність. Як правило, одновимірні рейтинги країн базуються на конкретних емпіричних показниках. На сучасному етапі, дослідження демократичних транзитів на європейському просторі свідчать про те, що політичні режими все складніше класифікувати як авторитарні чи демократичні, оскільки вони містять певний симбіоз автократичних та народовладних характеристик.

Політологічна традиція розглядати демократичні транзитні тенденції в Україні крізь призму порівняльного аналізу з європейськими країнами-сусідами, переймання їх досвіду, є давно усталеною та має підтримку з боку багатьох науковців, дослідницьких установ.

Останнім часом глобальні наростаючі виклики у сфері політики, економіки, охорони здоров'я, міжнародної безпеки негативно відбиваються на країнах Європейського континенту, зокрема країнах-членах Європейського Союзу (далі – ЄС). Національні політичні системи країн стикаються з новими конфігураціями парламентських та урядових коаліцій, що призводить до втрати колишніх структурних зв'язків та призводить до зростання ролі політичного лідерства, правої ідеології, популізму. Ці чинники можуть бути передумовами кризових явищ у самих управлінських демократичних моделях, що є сприятливим ґрунтом для відродження ідей авторитаризму, політичного регулювання та пропаганди «сильної руки», вождизму.

Тліючий регіональний військовий конфлікт між Україною та Російською Федерацією впродовж 2014–2022 рр. на сході Європи не призвів до консолідації європейських демократичних режимів. А початок повномасштабної континентальної війни з початку 2022 р. співпав з репутаційними втратами сучасних демократій та демократичних союзів (маються на увазі, насамперед, ЄС та НАТО), відповідно відкривши «вікно можливостей» для глобального згуртування класичних, гібридних та латентних автократій.

Дане твердження потребує комплексного аналізу та перевірки шляхом дослідження спроможностей сучасних вільних країн світу, насамперед США та країн ЄС, вчасно та правильно реагувати на появу політичних антидемократичних тенденцій, посилення авторитарних практик з боку національних урядів. Особливо це має значення в контексті ймовірного зближення антидемократичних акторів Європи з російським політичним баченням майбутнього світопорядку, які часто ретранслюють російські наративи та пропаганду у власних політичних цілях.

Російська агресія у Європі стала каталізатором подальшої кризи світогляду, політичних систем та політичного порядку в країнах ЄС. Підтримка Росією авторитарних тенденцій корелюється з тотальною антизахідною та антидемократичною пропагандою, яка дедалі більше знаходить своїх прихильників у країнах Західної та Центральної Європи.

Вибірчі кампанії національного та загальноєвропейського рівнів у країнах ЄС за останні п'ять років свідчать про зростання політичної ваги правих та популістських політичних партій та рухів. Це також є одним із індикаторів кризи демократії у Європі. Виправдовування російської агресії та політика примирення з агресором з боку багатьох європейських політичних лідерів та рухів створюють хибну ілюзію про «правильність» та «неминучість» захоплення Росією чужих територій, всупереч всім нормам міжнародного права. Це, у свою чергу, знецінює саме поняття демократії як режиму свободи та безпеки.

Об'єктом дослідження є демократія та авторитаризм як поняття, що визначають спосіб реалізації політичної влади.

Предметом дослідження виступає демократично-авторитарна дихотомія політичних систем сучасних країн Європейського Союзу.

Мета роботи полягає у висвітленні причинно-наслідкових зв'язків та небезпеки зростання антидемократичних тенденцій у країнах Європейського Союзу.

Завдання дипломної роботи впливають з поставленої мети, а саме:

- 1) охарактеризувати найвідоміші теоретичні аспекти та методологічні підходи щодо проблеми трансформації політичних режимів;
- 2) навести поширені емпіричні практики дослідження політичних режимів;
- 3) розкрити процеси формування кризових явищ у демократичних політичних системах (політиях) західноєвропейських країн та країн Центральної Європи;
- 4) проаналізувати діяльність міжнародної організації Freedom House на предмет структури та параметрів індексів демократизації та щорічних моніторингових звітів про стан демократії у країнах Європейського Союзу.

Методологічна база дипломної роботи магістра складається з кількох методів. У процесі написання дипломної роботи використана сукупність як загальних, так і спеціальних методів та підходів, що відповідають досягненню вказаної мети. Це історичний метод для аналізу еволюції наукової думки щодо досліджуваних понять та транзитологічних підходів. Методи систематизації та порівняння при аналізі причин виникнення та поширення різних політичних режимів. Метод системно–функціонального аналізу та структурно–логічний метод використані при розгляді причин зростання авторитарних тенденцій у країнах ЄС. Метод кореляційного аналізу використаний при пошуку залежностей впливу антидемократичних явищ на загальний соціально-економічний розвиток країн ЄС.

Наукова новизна дипломної роботи магістра полягає у спробі сучасного аналізу ситуації з демократією у країнах Європейського Союзу, на основі розкриття теоретичних постулатів та прикладів емпіричних досліджень, національних та загальноєвропейських виборчих циклів, урядових політик країн Західної та Центральної Європи. Наведені та проаналізовані статистичні та аналітичні дані з моніторингових звітів організації Freedom House за 2020–2024 рр. у розрізі індексу демократії в країнах ЄС.

Ступінь наукового вивчення проблеми. Теорії політичного транзиту почали розроблятися та аналізуватися у другій половині ХХ ст., насамперед інтелектуальними зусиллями американських та європейських політологів, соціологів, міжнародників, геополітиків. Серед них можна визначити таких як С. Гантінгтон, Д. Растоу, З. Бжезинський, Л. Даймонд, Т. Карозерс, А. Пшеворський, Х. О’Доннел, Ф. Шміттер, Н. Даглас, Р. Гюнтер, М. Бартон.

Серед західних дослідників, які займаються дослідженням політичних режимів на основі емпіричних методик, виокремимо таких як Ф. Катрайт, К. Боллен, К. Херпфер, Д. Нейбауер, Т. Ванханен.

Питанню теорії, причин та проблем політичного транзиту, сучасної трансформації політичних режимів та політичних систем, питанню індексів демократизації та «дефіциту демократії» приділяють увагу, зокрема, такі українські дослідники як А. Романюк [52; 53; 54], В. Литвин [33; 34; 35], Г. Зеленько [15; 16], Ю. Шведа [62], Н. Ротар [57], Л. Приймак [50], С. Наумкіна [39], О. Романюк [55; 56], М. Бучин [4], С. Карпова [18].

Питання структури і трансформації політичних систем країн Центральної Європи, а найбільше країн Вишеградської четвірки, є об’єктом аналізу та дослідження науковців-політологів Ужгородського національного університету, поміж яких виділимо такі як М. Лендшел [30; 31; 32], А. Ключкович [20; 21], Є. Гайданка [10; 11; 12], Ю. Остапець [42; 43; 44]. До питань аналізу гібридних режимів та індексів демократизації, зокрема від Freedom House, звертається Р. Кополовець [25; 26; 27; 28].

Джерела аналітичного напрямку представлені у формі щорічних моніторингових звітів міжнародної неурядової організації Freedom House, зокрема, це звіти «Нації в транзиті» [79; 80] та «Свобода у світі» [68; 69; 70].

Структура роботи. Дипломна робота магістра складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел (81 позиція).

У першому розділі *«Методологія дослідження сучасних політичних режимів»* розглядаються теоретико-методологічні підходи до вирішення проблеми трансформації політичних режимів. Також висвітлюються поширені емпіричні практики дослідження політичних режимів.

У другому розділі *«Інституційна криза демократії у країнах Європейського Союзу»* розглядаються маркери ознаки та причини запевяду демократії у країнах Західної Європи. Аналізується зростання авторитарних тенденцій у політичних системах центральноєвропейських країн, на прикладі держав Вишеградської четвірки.

Третій розділ *«Показники демократії у країнах Європейського Союзу за методологією Freedom House»* присвячений аналізу теоретико-методологічної бази моніторингових досліджень міжнародної неурядової організації Freedom House, зокрема змісту та параметрам індексу демократизації. Наводяться дані сучасних моніторингових звітів за програмами «Свобода у світі» та «Нації у транзиті» на предмет демократичності країн Європейського Союзу.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

1.1. Теоретико-методологічні підходи до вивчення феномену трансформації політичних режимів.

Попри відсутність єдиного визначення демократії, вчені намагаються розробити підходи до вимірювання демократичної природи конкретних політичних систем. Перш за все, цей напрям політології розвивають науковці, які досліджують проблему демократичного «переходу» в тоталітарних і поставторитарних країнах, прагнучи визначити критерії оцінки якості демократичних перетворень. Серед них можна виокремити таких як Самуель Гантінгтон, Зігмунд Бжезинський, Ларі Даймонд, Адам Пшеворський, Томас Карозерс та ін. Їхні дослідження ґрунтуються на багатьох теоретико-методологічних підходах та філософських гносеологічних теоріях.

Поняття політичного режиму відіграє ключову роль у розумінні політичних процесів, що відбуваються в країні. Історично було багато випадків, коли формально демократичні політичні режими були абсолютно недемократичними на практиці, і навпаки, є кілька прикладів, коли авторитарні політичні режими, які формально були не демократичними, насправді були демократичними за змістом. Саме зміст політичного режиму відображає реальні відносини між владою і суспільством країни, тобто реальний вигляд організуючих засад політичного життя в даному суспільстві. За визначенням Г. Зеленько, політичний режим – це сукупність методів, способів і засобів здійснення політичної влади [15, с. 7].

Поняття «політичний режим» включає в себе такі складові як: характер та спосіб здійснення влади; процедури формування органів влади; місце та значення недержавних та не політичних організацій у політичній системі; відносини громадянського суспільства та держави; види політичної поведінки

громадян та інститутів; становище масмедіа; баланс та співвідношення гілок політичної влади; місце та повноваження органів примусу у структурі органів влади; значення та роль ідеологічних норм у житті суспільства; дотримання прав та свобод громадян [50, с. 152].

Як вказує О. Майборода, у політичній науці питання про співвідношення між політичним режимом і політичною системою важко віднести до найбільш розроблених. Пояснити це можна, мабуть, звичкою до умоглядного сприйняття й оцінки політичного життя: його характер сприймається й оцінюється за зовнішніми проявами функціонування політичної системи і, відповідно, буденна свідомість не бачить потреби відрізнити політичний задум (конструкт) від політичної практики. Для більшості людей політична система це те, що доводиться бачити на практиці, і цієї практики для оцінки і навіть для пояснення конкретної системи видається цілком достатньо [36, с. 14].

Як це не парадоксально, але навіть при інтерпретації політичного режиму як способу втілення політичної системи та влади можна виявити тотожні елементи або навіть повну тотожність політичної системи та політичного режиму, які можливі лише на рівні абстрактної системи і вважаються такими ж у реальній політиці. Необхідно розрізнити політичну систему і політичний режим насамперед в теоретичній сфері та визначити, чи виправдано ототожнювати ці поняття в прикладних дослідженнях для аналізу політичних практик. Якби це було виправдано, то слід визнати, що між теорією і прикладною наукою існує «бар'єр взаємного непорозуміння», і теорія не могла б похвалитися тим, що не має нічого більш практичного, ніж вона. Вирішити це питання можна шляхом порівняння двох явищ за їх структурно-функціональним змістом.

Як зазначалося раніше, політичний режим – це конкретне застосування державної влади, яка є центром політичної системи. Однак важливо мати на увазі, що хоча влада є ядром політичної системи, вона не замінює її повністю. Здійснення влади не є еквівалентом функціонування системи в цілому. Крім влади, існують опозиційні партії, групи впливу та тиску, які урізноманітнюють

системне представництво. Саме тому система характеризується значно більшою кількістю параметрів, ніж ті, які дає здійснення влади. З іншого боку, аналіз політичного режиму повинен брати за основу нерозривний зв'язок із системою. Нерозривність зв'язку виникає з того, що функції режимів регулюються подібним змістом. І системи, і режими мають інституційні, нормативні та соціологічні елементи.

Зважаючи на багатовимірність і багатофакторність політичних систем, доцільно відзначити двоїстий характер цього поняття. З одного боку, функціонально режим розуміється як порядок регульованих взаємодій і регульованого «зворотного зв'язку» між його елементами. В евристичному сенсі цю послідовність можна назвати режимом проекту. Однак на практиці під впливом обставин може виникнути необхідність застосування процедур здійснення повноважень, відмінних від тих, для яких вони були розроблені.

Відповідно до загальнополітичної теорії, слід визнати, що як політичні системи, так і політичні режими, незалежно від їх демократичних чи недемократичних критеріїв, слід визнавати реальними політичними явищами. У цьому сенсі заслуговує на увагу пропозиція розрізняти політичні системи, державні системи та демократичні системи. Це означає, що політичний режим створюється політичною діяльністю і не може бути демократичним режимом, він належить до іншого явища – демократії, і виявляє особливості його реалізації, тому поняття авторитарного чи тоталітарного режимів слід трактувати однаково, тобто демократичний, авторитарний і тоталітарний типи.

Відповідно феномен політичного транзиту (переходу) – це процес зміни тоталітарної та часто авторитарної політичної системи країни в бік розвитку демократії в державі та суспільстві. Успіх політичного транзиту залежить від політичних і культурних традицій, історичних та соціально-економічних умов, зовнішніх та інших структурних причин. Інша справа, що не всі країни можуть трансформуватися в демократії через ці структурні обставини [23, с. 233].

Вивчення проблематики політичного транзиту як процесу суспільних змін (у сферах політики, економіки, безпеки), які пов'язані із прагненнями до

демократичних способів формування політичної системи та управлінських відносин, є важливим напрямом дослідження у політичній науці. Даний напрям впродовж півстоліття виокремився у науково-дослідницьку галузь транзитології.

Є. Гайданка визначає транзитологію як «науковий напрям порівняльної політології, що включає теоретико-методологічні засоби, за допомогою яких визначаються особливості процесу трансформації політико-економічної та соціально-культурної сфер країни» [11, с. 72].

Демократія, як політичний режим, вимагає, щоб відповідні групи за інтересами склалися з освічених, автономних і вільних громадян, і щоб суспільство було організовано ліберальним способом, який дозволяє політичну плюралізм, завдяки можливості вільної та відкритої інформації та існування стримувань і противаг. У демократичному суспільстві громадянство також є джерелом соціальних зв'язків.

Як вказує С. Наумкіна, демократія є плюралістичною за своєю природою, а звідси існують труднощі у встановленні спільного концептуального та ідеологічного підходу до розуміння демократії. Демократія – це плюралістичне явище, і тому вона внутрішньо сумісна з досить широким діапазоном ідей і, відповідно, режимів. В результаті це неминуче призводить до прагнення вирішити певні фундаментальні проблеми, що характеризують суть цієї політики. Наприклад, виникають питання про співвідношення між інституційною та ціннісною основами демократії [39, с. 163].

Демократія може породжувати різні інтерпретації. Існує два види труднощів інтерпретації. Одна з них стосується конкретного значення народного суверенітету та його практичного застосування, наприклад, залежно від того, чи є демократія прямою (народ голосує за закони) чи представницькою (народ обирає представників, які голосують за закони). Другий вид труднощів виникає через різноманітність політичних режимів, які претендують на демократію. Щоб вийти з першої дилеми, використовуються критерії для визначення ступеня демократії, в якій знаходиться та чи інша

країна. Для вирішення другої дилеми використовується спільний знаменник демократій, тобто принципи, що відрізняють демократії від інших політичних режимів [3, с. 116].

«Батьком» транзитологічної парадигми вважається американський політолог Данкварт Александер Растоу (1924–1996 рр.). Темою його досліджень була не лише проблема національних переходів від одного політичного режиму до іншого, а й питання про те, чому одні демократії є нестабільними, а інші – стабільними та продовжують розвиватися. Політолог запропонував альтернативну традиційному (функціональному) підходу ідею, яку він назвав генетичним підходом, що передбачає вивчення причин появи того чи іншого явища. Д. Растоу створив модель переходу від одного політичного режиму до іншого, назвавши її моделлю «динамічного переходу», і визначив три послідовні фази: підготовчу фазу, фазу прийняття рішення та фазу звикання [51, с. 73–74].

Американський філософ, геополітик та політолог Самуель Філіпс Хантінгтон (1928–2008 рр.) пропонує власне розуміння переходу країн до демократії. Учений наголошує, що демократизація є комплексним процесом і не може бути ототожнена з демократизацією та пов'язаними з нею процесами однієї суспільної сфери. Науковець виступає за процесуальний підхід до характеристики процесу демократизації: «Політична система будь-якої країни ХХ ст. визначається як демократична в тій мірі, в якій особи, наділені верховною владою приймати колективні рішення, обираються шляхом чесних, непорушних, періодичних виборів, у ході яких кандидати вільно змагаються за голоси виборців, а голосувати має право практично все доросле населення» [73, р. 54].

С. Хантінгтон зазначає, що процес демократизації нерозривно пов'язаний із такими структурними факторами, як: рівень економічного добробуту країни; демократичні механізми розподілу державних ресурсів; тип ринкової економіки; наявність у країні розвиненого середнього класу; рівень освіти населення; демократичність політичної культури; характеристика релігійних

традицій; ступінь розвитку громадянського суспільства; характер і масштаби впливу зовнішніх факторів на країну.

С. Хантінгтон узагальнює досвід демократичних переходів та формулює певні межі необхідності використання окремо один від одного наступних критеріїв демократизації: жодну з детермінант переходу до демократії не можна вважати комплексним інструментом для вимірювання рівня демократії в конкретній країні.

С. Хантінгтон описує свою методологію вивчення переходу до демократії у книзі «Третя хвиля». Він наголошує, що демократизація є міжнародним процесом і відбувається хвилями, які впливають на декілька країн одночасно та мають взаємні позитивні та негативні наслідки. Успіх внутрішньої демократизації залежить від того, наскільки сприятливе зовнішнє середовище.

Нові спроби демократизації, зрив демократичних процедур, прямий перехід від стабільного авторитаризму до стабільної демократії (типовий для третьої хвилі, що почалася в 1974 р.), встановлення демократії в результаті деколонізації та успішного досвіду демократичного управління в метрополіях – все це призводить до нової хвилі політичних транзитів. С. Хантінгтон наголошує, що хоча розрізнення між демократичними умовами є дещо довільним, фундаментальні чинники демократичного переходу можна розділити на внутрішні та зовнішні фактори. Дослідницькі стратегії вибираються залежно від того, яка теорія має більший вплив на дослідника, в результаті чого більше уваги приділяється внутрішнім чи зовнішнім передумовам демократизації. Загалом С. Хантінгтон виокремлює три основні варіанти демократичного переходу: трансформація, зміщення та заміна [25, с. 117].

Американський політолог, соціолог та державний діяч Збігнев Бжезінський (1928–2017 рр.) запропонував власний підхід до процесу демократизації, розрізняючи три етапи демократизації в посткомуністичних країнах. Він підкреслював, що трансформаційні процеси переходу від комунізму до демократії тривають від 9 до 30 років, залежно від успішності

місцевої демократії в політичній, правовій та економічній сферах. Науковець вважав, що важливим елементом успішної демократизації є послідовність демократичних змін у державі та конкретні способи, якими західні країни підтримують ці зміни. Демократичні зміни мають відбутися в трьох основних сферах посткомуністичної країни: політичній, економічній та правовій. З. Бжезінський наголошував, що на проміжному етапі для колишніх соціалістичних країн неможливо досягти рівня консолідованої демократії без так званих «зовнішніх факторів», а саме політичної та фінансової підтримки країн Західної Європи [5, с. 89].

Можна виокремити основні теоретичні підходи до вимірювання демократичності політичних систем, політичного транзиту та рівня їх трансформацій, а саме: інституційний, структурно-функціональний, біхевіористський, процедурний, елітистський, процесуальний, змістовний та світоглядний.

Серед представників інституційного підходу слід вказати Норта Дагласа, Джеймса Марча, Йохана Олсена, Адама Пшеворського, Роберта Фрідберга. Даний підхід включає розгляд інституційних засобів реалізації демократичних принципів (представницькі системи, вибори, референдуми, організації громадянського суспільства тощо). Інтерес до інституційних підходів значно зріс із появою «нових демократій» у Центральній та Східній Європі, де формування демократичних інститутів було визнано важливим кроком до демократії та демократичного переходу (транзиту). Прихильники інституційного підходу розглядають те, як поведуться особи та групи, вивчають рівень довіри між громадянами та лідерами, характеризують загальні прагнення політичної спільноти, досліджують спільну мову, інтереси та норми спільноти, а також значення таких понять як «демократія», «справедливість», «свобода» та «рівність» [1, с. 5].

Комплексне теоретичне обґрунтування транзитологічного переходу до демократії розробив польсько-американський політолог Адам Пшеворський (1940 р.), представник інституційного підходу. А. Пшеворський аналізує два

основні етапи демократизації: лібералізацію та демократизацію, формулюючи концепцію перехідного переходу від авторитарного режиму до демократії. Найважливішим структурним і процедурним чинником успішної інституціоналізації демократії в державі з перехідною економікою є демократична позиція еліт населення, тобто розподіл сфер впливу в країні між новою та старою політичними елітами.

Структурно А. Пжеворський розділяє перехід до демократії на два етапи: «лібералізацію» і «демократизацію», але далі поділяє другий етап на два підетапи: «звільнення» (від авторитарного режиму) і «конституціоналізацію» (демократії). Дослідник виділяє чотири основні категорії еліт в країні, які залучені до процесу демократизації. Це «консерватори» – представники авторитарно налаштованої еліти («жорсткі»); «реформатори» – люди, які підтримують демократичні зміни серед авторитарних політичних сил; «помірквані» – політичні сили, які ще не визначилися між авторитаризмом і демократією; «радикали» – еліти, чітко налаштовані на демократичні зміни в країні [5, с. 89–90].

Такі послідовники елітистського напрямку як Р. Гюнтер та М. Бартон наголошують на внутрішньому впливі на природу демократичної консолідації, беручи за основу концепції елітарності Л. Філда та Дж. Хіглі. Ця концепція пов'язує стабільне демократичне правління та єдність еліти. Дослідники даного напрямку розрізняють дві форми консолідації еліт: «злиття еліт» (Велика Британія) та «консоціальність еліт» (Іспанія). Цей підхід, однак, критикується з кількох точок зору, зокрема тому, що запропонована модель непридатна для аналізу перехідних процесів у пострадянських (посткомуністичних) країнах Центральної та Східної Європи, оскільки в них провідну роль відігравали маси, а не політичні еліти; інша критика полягає в тому, що роль стимулів і прагнень еліти до демократії є незрозумілою [7, с. 197–198].

Модель політичної трансформації, запропонована Х. О'Доннелом та Ф. Шмітгером включала три основні кроки:

1) лібералізація, забезпечення процесу інституціоналізації демократичних прав і свобод в умовах існування старих інститутів влади;

2) демократизація, яка полягає у зміні структури політичної системи шляхом виборів та інших демократичних механізмів;

3) ресоціалізація, змістом якої є засвоєння громадянами демократичних норм, цінностей, моделей поведінки, а також визнання ними нових інститутів демократичної політичної системи.

Водночас дослідники звертають увагу на можливість альтернативних, більш складних і нелінійних трансформацій посттоталітарної трансформації. Тому, зокрема, крім переходів до демократії, вчені розрізняють можливість неконсолідованих демократій (що характеризуються нестійкими демократичними інститутами та цінностями) та різноманітних змішаних режимів (що поєднують елементи демократії та диктатури) [46, с. 40].

Американський політолог Ларі Даймонд (1951 р.) розвинув концепт ліберальної демократії та навів її головні характеристики: 1) реальна влада належить обраним особам і ними призначеними посадовцями; 2) виконавча влада конституційно обмежена; 3) підзвітність виконавчої влади забезпечується незалежною судовою системою, парламентом, омбудсменами та загальним аудитом; 4) ймовірність почергового приходу до влади політичних партій; 5) жодна група, яка дотримується конституційних принципів, не може бути позбавлена права створювати власну політичну партію та брати участь у виборчому процесі; 6) не забороняється захищати інтереси культурних, етнічних, релігійних та інших груп меншин чи більшості, а також власні інтереси в політичному процесі, та не забороняється користуватися своєю мовою і культурою [55, с. 74].

Окрім базових типологій та підходів, деякі дослідники також виділяють гібридні категорії при класифікації транзитологічних переходів. Оскільки основні категорії не виключають одна одну, багато країн світу поєднують два основні типи політичних режимів. Ці політичні системи виникають з авторитарних режимів у результаті незавершених демократичних переходів.

Гібридні режими поєднують автократичні та демократичні риси і можуть одночасно здійснювати політичні репресії та регулярні вибори. Західні дослідники, аналізуючи гібридні системи, відзначають косметичний характер демократичних інституцій (вибори не призводять до зміни влади, різні масмедіа транслують погляди уряду, «опозиція» в парламенті голосує так само, як правляча партія тощо).

Термін «гібридний режим» використовувався у 1980-х роках щодо режимів, які називали «перехідними», тому що, за словами президента Фонда Карнегі Томаса Карозерса (1956 р.), більшість «перехідних держав» не є ані повністю диктатурами, ані демократіями, і тому ми перебуваємо в політичному стані «стабільної сірої зони», де зміни можуть не відбуватися протягом десятиліть. Виходячи з цього Т. Карозерс вважає, що ці гібридні режими слід розглядати без припущення, що вони з часом стануть демократіями. Ці гібридні режими він назвав «напівавторитаризмом» або «виборчим авторитаризмом» [47, с. 9].

Т. Карозерс у своїй роботі «Кінець транзитної парадигми» запропонував два типи гібридних режимів:

1. *Режим із синдромом слабого плюраїзму.* Ознаками цього типу режиму виступають: чергові вибори; високий рівень політичної конкуренції політичних еліт; слабка політична участь громадян; висока корумпованість політичної еліти. За словами Т. Карозерса, цей тип гібридного режиму є унікальним також і для кількох країн Східної Європи, таких як Україна та Грузія. У країнах, де панують режими «синдрому слабого плюраїзму», зазвичай існує відносна політична свобода, вибори проводяться регулярно, змінюється влада, але позитивних змін не відбувається. Незважаючи на ці ознаки, демократія залишається поверхневою та проблематичною. Політична участь обмежується виборчим процесом. Політична еліта дуже корумпована та неефективна в управлінні – чергуючи владні позиції, вони лише здогадуються про проблеми і не вирішують жодної. Держави є незмінно слабкими.

2. *Режим із синдромом домінуючої влади.* Основними особливостями цього режиму є: наявність зовнішніх атрибутів демократії (вибори, політичні права і свободи); слабка політична опозиція; між державою і правлячою партією немає політичних кордонів (всі державні ресурси зосереджені в правлячій партії). Країни з таким гібридним режимом мають обмежений, але значний політичний простір і конкурують за владу з опозиційними партіями. Водночас у політичній системі домінують політичні партії, клани та родини, що фактично виключає розвиток демократії чи зміни влади. На відміну від країн із синдромом слабого плюралізму, основною політичною проблемою є відсутність диференціації між державою та правлячою партією. Основні атрибути державної влади – це фінанси, робочі місця, публічна інформація (через державні масмедіа), силові блоки, а влада все більше зосереджується в руках правлячої партії (лідера або родини/клану) [28, с. 18].

Нідерландська політологиня Ренске Доренспліт (1973 р.) з Лейденського університету розглядає обмежені можливості теорій модернізації та світ-системних теорій для пояснення переходу до демократії, але, з іншого боку, як зазначає дослідниця, після 1989 р. т. зв. «демократична дифузія» (взаємопроникнення) відіграла значну роль у прискореному переході від авторитарних до демократичних політичних режимів у Європі. У структурному контексті, в якому держава відігравала периферійну роль, мала низький рівень економічного зростання і високу частку демократичних сусідів, ймовірність переходу до демократії була високою. Такий структурний контекст виявився родючим ґрунтом для переходів до демократії у Європі [66, р. 311].

На формування ліберально-демократичних процесів у трансформаційних суспільствах впливає також рівень лібералізації політичної системи, який визначається за такими критеріями:

1) рівень відкритості, конкуренції, включаючи допустимість опозиційних партій, чесність політичної конкуренції, відкритість політичних інститутів і гарантії, на які можуть претендувати учасники політичної системи. Йдеться про управління суспільством, коли демократія покликана створити умови, в яких

різні соціальні та політичні сили можуть безперешкодно конкурувати за владу. Демократія існує лише тоді, коли лідери політичної системи обираються шляхом відкритого та чесного конкурентного процесу. Основні категорії дорослого населення можуть брати участь як активні чи пасивні актори;

2) рівень політичної участі, тобто участі, яка визначається часткою населення, яке має право брати участь у системі відкритої конкуренції за владу. Іншими словами, другий критерій показує потенційні можливості для опозиційної політичної участі та діяльності. Перший критерій показує, як і в якій мірі ці можливості реалізуються [13, с. 17].

Отже, оскільки країни сучасного світу продовжують рухатися за вектором політичних переходів і використовують теоретико-методологічний інструментарій політичних переходів, говорити про занепад цієї галузі науки, яка є теоретичною основою таких переходів, видається малоімовірним. Можна припустити, що науковий потенціал політичної транзитології ніколи не буде вичерпаний і що теорію переходу не слід відкидати як важливий аналітичний інструмент.

Для забезпечення стабільності, дотримання прав людини та побудови справедливих суспільств необхідні зусилля для зміцнення глобальної співпраці для підтримки демократичних інститутів і вирішення проблем, пов'язаних з авторитарними політичними режимами.

Питання поширення демократії у світі по сьогодні залишається предметом безперервних суперечок у науковій літературі з політичної науки, соціології, порівняльної політології і транзитології. Незважаючи на те, що багато вчених погоджуються з тим, що перехід від автократичних режимів до демократичних політичних систем все ж має багато наслідків для соціально-економічних результатів, виникає багато розбіжностей щодо того, як кількісно визначити та виміряти демократію в узгоджених показниках. Стан демократії можна розглядати або як дихотомічний показник політичних інститутів, де режими поділяються на демократії та «не демократії», або як безперервний показник, де сама демократія є питанням ступеня та типології.

1.2. Емпіричні методи дослідження політичних режимів.

Розробка та впровадження різних індексів демократії в політичній науці, стимулюються політичними, насамперед інституційними трансформаціями транзитних країн. Вчені намагаються оцінити ефективність відповідних політичних, управлінських, економічних та інших змін, а також розташовувати у певному порядку держави за досягнутими показниками. Результатом досліджень часто є класифікація політичних систем, де автори використовують поняття демократії, автократії та їх підтипів.

Підхід до показників демократії відіграє важливу роль у вивченні рівня демократії в соціальних системах. Індекс – це міра активності, ефективності чи іншої формальної оцінки чогось. Причиною розробки Індексу демократії є, передусім, намагання оцінити рівень функціонування політичної системи та ефективність змін. Існує два основних способи створення індексів: експертні опитування та використання кількісних даних про політичні системи та їх складові.

Інше визначення поняття «індекс» у політичному вимірі стосується агрегації (процесу об'єднання елементів в одну систему) взаємозалежних індикаторів у новий спільний індикатор, який є показником стійких внутрішніх зв'язків у системі. Сучасна політична наука та соціологія, починаючи із 1960-х рр. XX ст. розробили понад десять різних індексів демократії. Вони торкаються багатьох аспектів розвитку політичної системи [45, с. 117].

У сучасній історичній епосі постіндустріального/інформаційного суспільства демократія стала тією загальнолюдською цінністю, яку найбільш прогресивні країни прагнуть втілити на практиці, і водночас під назвою якої намагаються приховати свої прагнення менш прогресивні представники світової спільноти, які далекі від ідеї демократії як такої.

З огляду на вищезазначене, все більш актуальною стає проблема розробки критеріїв і методів, які дозволяють чітко визначити політичні системи конкретних країн і віднести їх до певних категорій за рівнем демократичності. Варто зазначити, що питання визначення рівня демократії в політичній системі

є предметом дослідження як окремих іноземних науковців, так і дослідницьких колективів, науково-дослідних інститутів, міжнародних неурядових організацій [4, с. 9].

Одним з перших індекс політичної демократії у 1960-х рр. запропонував американський дослідник-соціолог Філіп Катрайт (1930–2020 рр.). Ф. Катрайт визначив ключові умови для визначення рівня демократичності політичного режиму – це коли законодавчий орган влади має включати представників хоча б двох політичних партій при умові не менше 30 % представництва у парламенті депутатів від партії меншості; очільник держави має обиратися на загальнонаціональних виборах або бути призначеним на конкурсній основі, включаючи багатопартійну конкуренцію.

Ф. Катрайт усвідомлював складність зусиль соціологів пов'язати у вимірювальні величини національні соціальні умови з національними політичними системами. На той час американська політична наука та соціологія були нездатними створити індекс політичного розвитку, який можна було б співвіднести з іншими системними змінними, щоб виміряти ступінь зв'язку між розвитком політичної системи та розвитком багатьох соціальних інститутів у країні. Він одним з перших запропонував подібний індекс та співвідніс його з кількома іншими показниками національного розвитку для 77 незалежних країн. Рівень політичного розвитку, за Ф. Катрайтом, тісно корелювався з рівнем комунікацій, економічного розвитку, освіти та урбанізації [65, р. 253–254].

Американський соціолог, професор університету Північної Кароліни Кенет Боллен (1951 р.) при визначенні індексу політичної демократії використовує процесуальний підхід. У 1980-х рр. вважалося, що напівпериферійні та периферійні позиції у світовій системі зменшували шанси країни на політичну демократію, але цією гіпотезою нехтували у емпіричних дослідженнях. Вчений навів аргументи на користь такого зв'язку, використовуючи теорію залежності та теорію світової системи. К. Боллен здійснив регресійний аналіз для виявлення та аналізу зв'язку між однією або

кількома незалежними змінними та залежною змінною, у його випадку зв'язку політичної демократії з позиціями у світовій системі та економічним розвитком. Використовуючи графіки часткової регресії, визначив шість країн, які були неправильно класифіковані за критерієм економічного зростання світової системи Давіда Снайдера та Едварда Кіка (1979 р.). Повторний аналіз даних з урахуванням цих випадків продемонстрував негативний вплив периферійного та напівпериферійного положення країн на розвиток демократії як для всієї вибірки, так і для випадкових підвбірок. К. Боллен встановив, що протягом усього аналізу економічний розвиток мав значний позитивний вплив на політичну демократію [64, р. 468].

К. Боллен визначав політичний режим демократії як взаємозв'язки політичних еліт та «не еліт», а двома її характерними рисами визначив політичні свободи та народний суверенітет. Власне народний суверенітет відображувався у виборчих кампаніях та визначався такими двома індикаторами як обраність законодавчих та виконавчих органів влади, а також справедливим характером виборів. Науковець виділяв три індикатори політичних свобод – це свобода масмедіа, свобода діяльності опозиційних політичних сил, урядова санкційна політика. Кожен індикатор мав градацію від 0 до 100, а його індекс обчислювався середній показником [64, р. 469–470]. Запропоновані К. Болленом емпіричні методи по сьогодні визнаються одними з найбільш ефективних під час досліджень рівнів демократичності режиму.

Австрійський соціолог та міжнародник Крістіан Херпфер (1956 р.) розробив Індекс демократії для вимірювання ступеня демократизації суспільства на індивідуальному рівні в процесі трансформації недемократичних режимів у демократичні (на територіях посткомуністичної Європи). Цей індекс призначений для визначення того, скільки громадян підтримують ідею демократії, не обов'язково підтримуючи фактичну політичну систему. Індекс Херпфера вимірює підтримку демократії як форми режиму, на противагу іншим, не демократичним формам. Для індивідуальних опитувань респондентів К. Херпфер запропонував пакет запитань з дев'яти позицій: 1) негативна оцінка

комуністичної політичної системи; 2) позитивна оцінка нової демократії чи поточної політичної системи; 3) оптимізм щодо майбутніх демократичних парламентів; 4) підтримка демократичних національних зборів; 5) несприйняття авторитарних лідерів як альтернативи демократії; 6) несприйняття військових режимів як альтернативи демократії; 7) несприйняття монархії як альтернативи демократії; 8) несприйняття повернення до комуністичної політичної системи як альтернативи демократії; 9) оптимістичні настрої щодо майбутнього демократії. До групи «демократів» К. Херпфер зараховує тих громадян, чії політичні уподобання належать до семи або більше з дев'яти вищезазначених позицій [62, с. 15].

У індексі демократичної дії професора Гавайського університету Маноа Діна Едварда Нейбауера (1955 р.), враховано не лише інституційний, а і процесуальний вимір. Відповідно, йдеться про оцінку електоральної рівності та електоральної конкуренції, і таким чином, індикаторами для побудови індексу виступають відсоток дорослого населення, яке має право голосу, рівність представництва, при оцінюванні якого варто враховувати математично обчислювану його пропорційність, а також, окрім інших чинників, конкуренція, тобто реальна можливість обіймання урядових посад, яку можливо виміряти за відсотком часу правління політичної партії у певний період та за відсотком голосів, отриманих партією, як перемогла [61, с. 36].

Із використанням таких змінних, як конкуренція та політична участь обчислюють індекс демократизації Т. Ванханена, розроблений вченими Гельсінського університету на чолі з Тату Ванханеном (1929–2005 рр.), для пояснення причин нерівномірного рівня демократичного розвитку у різних країнах [61, с. 36].

Т. Ванханен визначає демократію як «політичну систему, в якій ідеологічно та соціально різні групи мають законне право конкурувати за політичну владу і в якій носії інституційної влади обираються народом і відповідають перед народом». Його визначення поєднує плюралістичну концепцію демократії як боротьби між конкуруючими групами з

мажоритарною концепцією уряду, що передбачає масову участь. Відповідно, він вимірює рівень демократії (Т. Ванханен називає це «демократизацією») за двома показниками: один для змагань (політичної конкуренції – К) та один для участі (політичної участі – У). Перша змінна – це відсоток населення, яке проголосувало, а друга змінна – відсоток голосів, отриманих опозиційною партією на виборах.

Т. Ванханен вимірює конкуренцію часткою менших партій у голосах, поданих на парламентських чи президентських виборах. Він вимірює участь у відсотках від загальної кількості голосуючих. Шляхом множення, а не додавання цих показників для формування індексу демократизації (ID), він вносить «поправки» на країни, які мають дуже високу явку виборців за однопартійних режимів. Збираючи щорічні дані для всіх країн, він генерує ідентифікаційні бали, які можуть змінюватися для кожної країни після кожних виборів [74, р. 928].

Одним з відомих трансформаційних індексів у світі є індекс німецького фонду Бертельсмана – Bertelsmann Transformation Index. Вперше даний індекс був опублікований у 2003 р., а надалі він оновлювався один раз на два роки. Індекс трансформації Бертельсмана аналізує дані від 137 країн світу щодо процесів трансформації в сторону демократії та виявляє ефективні стратегії та практики щодо управління змінами. Індекс включає в себе два первинні індекси – індекс статусу та індекс керування. Індекс статусу вимірюється у напрямках політичної та економічної трансформації.

Другий первинний індекс керування оцінює якість державного управління. Результат кожної країни для даного рейтингу розраховується на основі числових показників рівня і складності управління. Рівень управління визначається на основі аналізу таких чинників, як: здатність політичних акторів до маневрування і досягнення консенсусу, ресурсна ефективність, взаємодія з зовнішнім середовищем. Рівень складності вираховується на основі шести індикаторів – це потенціал управління, ресурсна ефективність, здатність до

консенсусу у прийнятті рішень, міжнародна кооперація, ефективність управління, рівень складності управління [12, с. 164].

Насправді існує багато варіацій концепції демократії, деякі з яких реалізовані в реальності, а інші є лише гіпотезами. В даний час найпоширенішим механізмом демократії є представницька демократія. Насправді представницьке правління є найпоширенішою системою правління у світі.

Деякі країни, наприклад Швейцарська Конфедерація чи США, мають механізми прямої демократії. Дорадча демократія – це ще один тип демократії, який акцентує увагу на процесі обговорення чи дебатів, а не на голосуванні. Концепція демократії участі пропонує створення форм прямої демократії (публічні слухання, адміністративні апеляції, омбудсмени), щоб пом'якшити її суто представницький характер. Концепція соціальної демократії пропонує визнання організацій громадянського суспільства політичними акторами (економічна та соціальна рада, соціальний діалог) [3, с. 118].

Отже, більшість з емпіричних методів вимірювання рівня демократії в політичних системах відображають різні погляди на природу та характеристики демократії. Кожен з методів має свої плюси та мінуси. Водночас усі вони відіграють ключову роль у функціонуванні демократії, в якій виборча система відіграє ключову роль. Формалізований підхід до демократії передбачає, що заходи можуть бути застосовані до окремих компонентів демократії, включаючи визначення рівня демократії у виборчих інститутах.

Щодо емпіричних методологічних підходів вимірювання показників (індексів) демократії, то слід зазначити, що, по-перше, чітко виявляється внутрішній зв'язок між виборами та демократією, оскільки немає жодного дослідницького проєкту чи підходу до вимірювання демократичних характеристик режимів, який би не включав виборчі системи серед параметрів вимірювання рівня демократії. По-друге, формалізований підхід до демократії дозволяє припустити, що сама виборча система також підлягає числовим вимірюванням, саме тому можна побудувати та випробувати обчислювальні

методології. У цьому випадку можлива розробка моделі демократичних виборів як важливої складової демократичних систем загалом.

РОЗДІЛ 2

ІНСТИТУЦІЙНА КРИЗА ДЕМОКРАТІЇ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

2.1. Кризові явища у демократичних політиях Західної Європи.

«Криза демократії» є справжнім кліше сучасності. Починаючи з глобальної кризи 2008 р. цей термін дедалі частіше знаходиться в центрі уваги та аналізу провідних європейських та американських політичних лідерів, державних діячів, науковців. Демократичні політичні лідери та урядовці Західної Європи постійно працюють у форматі «від виборів до виборів», є обмеженими у своїх діях та залежать від консенсусних політичних рішень, також це часто призводить до відсутності довгострокових управлінських стратегій (що ще раз, зокрема, доводить російська агресія проти України).

А. Романюк та В. Литвин стверджують, що порівняльний аналіз дає змогу виявити неоднорідність політичних інститутів та систем у країнах Західної Європи, особливо з точки зору політичної практики. Водночас можна зафіксувати наявність загальних тенденцій і закономірностей, особливо щодо кожного конкретного політичного інституту з точки зору посилення або послаблення його значення всередині конкретної політичної системи Західної Європи. Виходячи з цього, можна сказати, що відносини між главою держави, парламентом і урядом є тією віссю, яка визначає політичний процес у будь-якій демократичній країні [52, с. 6].

Поняття «демократичний дефіцит» або «дефіцит демократії» використовується для постулату про те, що Європейський Союз та його політичні інститути є недостатньо демократичними та не враховують інтереси усіх громадян. Даний термін вперше використав наприкінці 1970-х рр. англійський політолог та політичний діяч Девід Маркванд (1934–2024 рр.) для підкреслення слабких сторін демократичних механізмів у функціонуванні Європейського Союзу. Пізніше питання «дефіциту демократії» часто

розглядалося при підготовці Амстердамського, Ніщцького, Лісабонського та інших договорів Європейського Союзу, а також у контексті розширення повноважень Європарламенту [2, с. 104]. Наявність «дефіциту демократії» не означає, що сама політична система ЄС є недемократичною. Скоріше це відображає труднощі, які пов'язані зі спробою розвитку демократії на наднаціональному рівні за межами традиційних національних європейських держав [60, с. 88].

На думку Н. Ротар, сьогодні можна говорити про «дефіцит» демократії у країнах ЄС в контексті зростання ролі е-демократії: «Проблема дефіциту демократії, в контексті діджиталізації політичної участі, тісно пов'язана, по-перше, з проблемою європейського громадянства, що окрім формальних прав громадян, закріплених у Договорі про Європейський Союз, передбачає їх солідарність в легітимації політичного курсу, яка ґрунтується на моделі громадянської ідентичності; по-друге, з проблемою функціонування публічного простору ЄС як простору суспільних дебатів та політичного обміну, який контролює політику європейських інституцій, інформує їх про очікування, вимоги та інтереси громадян» [57, с. 167].

Наразі в ЄС немає окремого документа, який би конкретизував загальноєвропейські демократичні принципи, а в науковій літературі існують два підходи до реального розуміння демократичного дефіциту (дефіциту демократичної легітимності): інституційний та соціокультурний.

Інші чинники, що сприяють «дефіциту демократії» в країнах ЄС, включають зростання впливу виконавчої влади та послаблення законодавчих повноважень держав-членів; відсутність справді загальноєвропейських виборів; складність і незрозумілість Союзу для «звичайних» громадян; невиправдані політичні та економічні очікування громадян та розбіжності між рішеннями ЄС та «ідеальними» уявленнями громадян на національному рівні [59, с. 740].

Сьогодні політичні аналітики та широка громадськість стривожені частими руйнівними протестними рухами проти безробіття, бідності та невизначеності, спричиненої жорсткою економією, а також періодичними

помітними проявами радикальних правих та інших антисистемних партій на виборах. Насамперед, можемо вказати на такі країни як Франція та Німеччина.

В. Литвин зазначає, що конституції багатьох європейських країн передбачають обмеження повноважень всенародно обраного президента на певний часовий термін, а також прем'єр-міністра та уряду, які несуть колективну відповідальність перед національним законодавчим органом. Це породжує велику кількість випадків незалежно від того, чи є їхні політичні режими демократичними, гібридними або автократичними, тим більше, що типи політичних режимів не є визначальними категоріями та атрибутами напівпрезиденталізму. Причина полягає в тому, що політичні режими не є параметрами конституційних систем правління, а радше їхніми політичними причинами, атрибутами та наслідками, хоча зв'язок між ними не завжди є причинно-наслідковим. Іншими словами це означає, що напівпрезидентську форму правління мають дуже різні країни, в тому числі і європейські [77, р. 89].

У 2013 р. відомий німецький філософ і соціолог Юрген Габермас (1929 р.) підмітив наростаючі кризові явища у демократичних країнах Європи: «Що об'єднує громадян європейських країн нині – це євроскептичне мислення, яке стало більш виразним у всіх країнах-членах під час кризи, хоча й у кожній країні з різних та доволі суперечливих причин. Ця тенденція може бути важливим фактом, який політичним елітам варто взяти до уваги, але дедалі більший опір насправді не є вирішальним для визначення фактичного курсу європейської політики, яка значною мірою відірвана від національних арен політичної боротьби. Фактичну форму нинішнього кризового менеджменту визначає та впроваджує перш за все великий табір прагматичних політиків, які мають власну програму поступових кроків уперед, але їм бракує цілісної перспективи. Вони орієнтовані на гасло «більше Європи», тому що вони хочуть уникнути набагато радикальнішої, і, ймовірно, дорожчої альтернативи, якою є відмова від євро» [9].

Кризові явища у демократичних країнах Західної Європи, пов'язаних із відходом від демократичних традицій, можна спостерігати і в контексті втрати позицій з боку найстаріших ідеологічних політичних партій. Норвезька політична діячка Кейт Хансен Бундт у 2018 р. висловила думку, що «ослаблення позицій соціал-демократів в Європі може пояснюватися поєднанням структурних і політичних умов. При цьому структурні зміни пов'язані з розвитком технологій, глобалізацією та імміграцією з незахідних країн, в той час як політичні зміни – з відсутністю відмінностей між буржуазним і соціалістичним флангом в традиційних державах загального добробуту» [48, с. 71].

На сьогодні, в країнах Західної Європи у контексті зменшення чисельності населення та глобалізації виробництва, по-перше, відбувається процес розмивання робітничого класу, а політичні умови, які десятиліттями підтримували соціал-демократів по всій Європі, поступово зникають. По-друге, соціал-демократи не брали до уваги нові політичні та економічні деталі, звертаючись до своєї цільової аудиторії. По-третє, наслідками кризи Європейського Союзу є триваюча імміграційна криза, яка спричинила зростання суспільної нерівності та радикалізацію як правих, так і лівих виборців [48, с. 73].

Автори звіту з Міжнародного інституту демократії та допомоги у виборах (IDEA) у Стокгольмі у 2022 р. констатували, що сьогодні Європа переживає найважчі часи за останні десятиліття. Демократична стагнація посилюється економічними потрясіннями та різноманітними наслідками російської агресивної війни в Україні. Ядерні загрози президента В. Путіна, а також його стратегія збільшення енергетичних потреб Європи взимку вимагають зміцнення єдності в регіоні. Дебати навколо суспільного договору відновлюються з новою інтенсивністю, вони викликані безпрецедентними економічними, політичними та соціальними потрясіннями.

У той час як демократія використовується як захист від російського ірредентизму, виборці в багатьох «давніх» демократіях Європи все більше

підтримують ультраправі та нативістські партії, які нехтують деякими основними принципами демократії, такими як свобода преси чи залучення меншин до процесу прийняття рішень. Те, як європейські країни вирішать кризу, визначить долю європейської демократії в найближчі десятиліття [81, р. 28].

Вибори до Європейського парламенту у червні 2024 р. дають змогу проаналізувати останні тенденції політичних уподобань та ставлення до органів ЄС з боку виборців національних країн-учасниць, простежити зміни у ставленні європейців до демократичних цінностей та процедур. Криза міжнародної системи, економічні та міграційні виклики всередині ЄС та велика регіональна війна між Україною та Росією стали одними з причин високої явки виборців, найбільшої за весь період виборів до Європарламенту – 51,08%. Аналіз отриманих результатів волевиявлення показав, що була дещо змінена конфігурація партійного ландшафту Європи, а саме був зафіксований ріст політичної ваги політичних партій праворадикального спектру та зниження впливу соціал-демократичних та екологічних політичних рухів.

Як вказують Ю. Остапець та М. Зан, відбувся відносний ріст впливу політичних партій, які висловлюють відкриту чи завуальовану підтримку політичному режиму Володимира Путіна. Це партії праворадикальної та євроскептичної ідеологій – «Альтернатива для Німеччини» (ФРН), «Конфедерація Свободи та Незалежності» (Республіка Польща), «Австрійська партія свободи» (Австрія) [44, с. 209].

Показовим стали результати виборів у Франції, на яких перемогу здобула проросійська партія «Національне об'єднання» Марін Ле Пен, призвівши до своєрідного «політичного колапсу» та оголошення Е. Макроном дострокових внутрінаціональних парламентських виборів.

Саме зростання політичної ваги правих радикалів, євроскептиків та популістів, у поєднанні з просуванням російських наративів у порядку денному органів ЄС у 2024 р. може свідчити про триваючі кризові процеси у західноєвропейських демократіях. Хоча слід визнати, що успіхи вказаних

політичних рухів не стали визначальними, а політична ніша правих радикалів у партійному європейському ландшафті практично не зростає.

Таким чином, останні політичні тенденції у країнах Західної Європи стають більш неліберальними, попри те, що уряди країн намагаються зберегти свій вплив на підтримку демократії. Існує поширена думка, що ера динамічної та ефективної міжнародної підтримки демократії вже минула. Скептики припускають, що у західних демократій все одно залишилося мало довіри та нормативної привабливості для стимулювання проведення демократичних реформ в інших країнах, зважаючи на невдачі їхніх політичних систем у себе вдома. Дедалі більше політичних рухів та партій країн Західної Європи відсувають на другий план турботу про демократичні норми.

Постійні економічні та міграційні кризи, велика війна на Сході Європи, втрата довіри класичних політичних західноєвропейських партій перед своїми виборцями, «розмивання» ідеологій, зростання ваги правих, праворадикальних та популістських політичних сил свідчать про реальні системні кризові явища у демократичних політиях Західної Європи.

2.2. Авторитарні тенденції у країнах Центральної Європи.

Наприкінці ХХ та в перші два десятиліття ХХІ ст. відбулася поява нового типу демократичного політичного режиму на теренах Центральної Європи – посттоталітарного. До цього типу, насамперед, відносили країни, які позбулися радянської гегемонії. На думку М. Спура, посттоталітарний режим характеризувався маніфестацією та конституційною інтеграцією процесу розвитку демократичної держави і громадянського суспільства, за незмінного верховенства права. У країнах були прийняті нові демократичні конституції, згідно з якими державні механізми базувалися на поділі влади та системі стримувань і противаг. Було запроваджено багатопартійну систему та демократичні виборчі процедури, створені або розроблялися закони про легальну опозицію, було скасовано цензуру. Проголошувалися громадянські

права і свободи, створена система інституційних, правових, процесуальних і судових гарантій їх дотримання. Але в той же час громадянські суспільства та управлінська система цих країн все ще зберігають сліди попередніх тоталітарних або авторитарних політичних систем, а політичні режими цих країн можна певною мірою визначити як транзитні демократії [14, с. 24].

М. Лендшел пропонує називати період, що минув у регіоні Центральної Європи з початку демократичного транзиту підсумковим терміном «постсоціалістичний період», таким чином уникаючи необхідності класифікувати часовий простір за різними критеріями, зокрема за періодом і природою трансформацій, значення яких різне у різних країнах. Розвиток суспільств і держав Центральної Європи після падіння соціалізму також характеризується високим рівнем динамізму, нестабільністю в ключових соціальних і політичних інститутах і, водночас, прагненням до модернізації серед політичних еліт [30, с. 110].

Важливою особливістю суспільно-політичних змін у Центральній Європі, що розпочалися наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., стала одночасність соціально-політичних змін на багатьох рівнях суспільства, включно зі змінами в локальних територіальних громадах. Мінімальними передумовами формування та функціонування місцевої демократії як політичної системи була інституційно-правова основа, що визначала рамки функціонування місцевої влади, її повноваження, форму безпосередньої участі громадян [31, с. 240].

Ю. Остапець наголошує, що західноєвропейські держави пройшли процес партійного будівництва знизу, а в країнах Центральної Європи цей процес відбувався навпаки – зверху вниз. Це пов'язано з тим, що спершу відбулося інституційне оформлення політичних еліт (груп за інтересами), а тільки згодом почали формуватися умови для появи та інституціоналізації політичних партій та рухів. Це дозволило дослідникам констатувати низький рівень політичної участі громадян у державах демократії «третьої хвилі» [42, с. 173].

У кількох країнах Центральної Європи, особливо тих, що сильно постраждали від світової фінансової кризи та Великої рецесії 2007–2008 рр.,

уряди також намагалися отримати контроль над вільними масмедіа та іншими інститутами демократичних стримувань і противаг, а також над діяльністю організацій громадянського суспільства.

На думку Г. Зеленько, аналізуючи характер та інституційний дизайн створених політико-правових інститутів країн Вишеградської групи станом на 2011 р., можна сказати, що в цих країнах було досягнуто конституційної єдності. Серед постсоціалістичних країн Вишеградської групи мали найменше конституційні кризи: 13 у Польщі, 12 в Угорщині (нова конституція прийнята у квітні 2011 р.), 25 у Словаччині, 10 у Чехії [15, с. 176].

Починаючи з 2007 р. у країнах Вишеградської групи спостерігаються тенденції до появи автократичних ознак політичних режимів. Негативні явища світової економічної кризи призвели до радикалізації політики після парламентських виборів у Польщі у 2007 році та в решті країн у 2010 році. Таким чином, тоді, за винятком Словаччини, проєвропейські та проринкові партії поступилися місцем популістським, націоналістичним або навіть відверто радикальним партіям.

У Польщі, Угорщині та Чехії до влади прийшли політичні сили, які займали більш жорстку позицію щодо членства в ЄС, пропонували перегляд умов членства та закликали до посилення ролі держави в економіці, освіті та масмедіа. У всіх країнах Вишеграду (за ліберальних, радикальних чи соціалістичних політичних рухів) соціальні програми згорталися або витрати на соціальні сектори скорочувалися [15, с. 178].

У той же час країни Вишеградської групи стикаються з кризою традиційних політичних інститутів, які представляють інтереси народу. У виборчих кампаніях і парламентських баталіях все більше загострюється партійне суперництво, відсутність публічного діалогу, кризи влади, кризи новостворених політичних інститутів.

Нові політичні партії, які виникли здебільшого після 2000 р. у країнах Центральної Європи, здебільшого формуються не на ідеологічній основі (або меншою мірою на ідеологічній основі), а на принципах прагматичного

центризму, популізму та комбінування. Ці партії не завжди поспішають ідеологічно визначатися як ліві, центристські чи праві. Навіть традиційні політичні партії в регіоні (засновані на матеріалістичних цінностях та інтересах) часто стають ідеологічними лише під час виборчих кампаній. Натомість під час виборів ці партії часто повертаються до популістських каналів, які сигналізують про їхню ідентичність. Певні особливості ідеологічного позиціонування партій А. Іннес пояснює тим, що електорально найуспішніші партії Центральної Європи вільні від «ідеологічного багажу» і використовують «комплексні» виборчі стратегії [53, с. 249].

О. Кашинський при дослідженні рівня зростання популізму як фактору політичних процесів в Угорщині та Польщі наголошує, що популізм, як правило, спрямований проти ліберальної (представницької) демократії, а не демократичних систем, оскільки неефективність політичних систем знижує довіру до них у суспільстві. Але в даному випадку дослідження цінності підтримки популізму може мати найбільший вплив на цінності демократії, особливо ліберальної [19, с. 133].

У політичній науці розкривається феномен авторитарних реверсних хвиль у Центральній Європі. Аналітики визначають потенційні фактори та умови авторитарної реверсної хвилі після третьої хвилі демократизації, такі як: зниження легітимності демократичних режимів; загальна економічна криза; поява ефекту «снігової лавини» після авторитарного переходу будь-якої демократичної держави або держави, що демократизується; перехід нещодавно демократизованих країн до диктатури; успішна експансія недемократичної держави проти демократії.

Можна розглянути сучасний рівень розвитку авторитарних тенденцій у країнах Центральної Європи на прикладі країн Вишеградської четвірки (Чеська Республіка, Угорська Республіка, Словацька Республіка та Республіка Польща).

Н. Марадик зазначає, що успіх демократичних перетворень у Чеській Республіці на початку 1990-х рр. мав під собою об'єктивне та суб'єктивне підґрунтя. Об'єктивними передумовами вона наводить наявність історичної

тяглості для встановлення демократичного режиму, адже Чехія була чи не єдиною країною Центральної Європи, яка у другій половині ХХ ст. сприймала демократію як єдино можливий варіант суспільного розвитку. Чехія має стійку демократичну політичну культуру, а її громадяни негативно ставляться до авторитарних форм правління [37, с. 48]. Можемо стверджувати, що на сьогодні чеська модель державного управління є досить стійкою до авторитарних загроз та характеризується високим рівнем демократії у поєднанні з довірою населення до демократичних управлінських механізмів як на національному, так і на локальному рівнях. Однак, однією з можливих загроз демократії у Чехії може виступити поширення популістської ідеології у суспільстві

Угорська Республіка традиційно, і це має під собою вагомі підстави, вважається країною, яка продовжує зазнавати найбільшого відходу від демократичних принципів. Урядова політика незмінного прем'єра Віктора Орбана звужує права та свободи громадян, вводить політичну цензуру та займається політичним тиском своїх опонентів.

Угорський політолог Б. Грешковіц визначив дві основні небезпеки для молодих демократій Центральної Європи, насамперед у компаративному дослідженні Угорщини та Латвії, – це «вихолощення», або зниження рівня залучення населення до демократії, та «відступ» або дестабілізація та повернення до напівавторитарних практик у державному управлінні. Чисто неоліберальні капіталістичні режими у центральноєвропейському регіоні більш схильні до «підриву» політичної участі населення, ніж ті, що намагаються збалансувати рівень соціального захисту для своїх громадян [72, р. 28].

На думку угорського політолога Аттіли Ага, в Угорській Республіці криза демократії відбулася найбільш помітно в обох аспектах демократії, тобто у формальних демократичних інституціях (процедурна демократія з верховенством права та системою стримувань і противаг) та в їх публічній діяльності (якість демократії за критеріями доброго врядування). Тому Угорщина могла «запропонувати» себе як найгірший сценарій відкату до автократичної моделі правління. Під керівництвом прем'єр-міністра В. Орбана,

консервативна партія «Фідес», починаючи з 2010 р., використала свою парламентську супербільшість, щоб посилити політичний контроль над рядом ключових політичних інститутів у країні [63, р. 25].

Як зазначає Й. Яскернія, численні політичні кризи в Центральній Європі протягом 2009–2019 рр. мали тенденцію до уповільнення, але все ж таки переконали уряди певних країн (наприклад, Польща та Угорщина), що (нео)ліберальні реформи більше не є єдино можливим варіантом суспільного розвитку держави. Побудова «неліберальної держави» – що б це не означало, була не лише частиною ідеологічного нарративу, який ставить націю в центр публічної політики, але й втілюється, у найгіршому випадку, у політику, спрямовану проти базових європейських цінностей, таких як верховенство права, свобода ЗМІ або система стримувань і противаг [75, р. 154].

Свої погляди на лібералізм «новий популіст» – угорський прем'єр-міністр Віктор Орбан – виклав у своїй промові у 2014 р.: «Демократія не обов'язково є ліберальною. Демократія може залишатися собою, навіть не будучи ліберальною. Для підтримки глобальної конкурентоспроможності, ми маємо відмовитися від ліберальних методів і принципів організації суспільства». Хоча В. Орбан є багаторічним політичним лідером невеликої європейської країни, його політична програма та ідеологічні погляди мають велике значення та вагу по всьому світу [29].

Антиліберальна риторика В. Orbana та його постійна критика наднаціональних органів ЄС призводить, зокрема до систематичної критики з боку Європейського парламенту, який із дедалі зростаючими застереженнями оцінює рівень демократії в Угорській Республіці. Одні з останніх резонансних дебатів були викликані опублікованою резолюцією Європарламенту від 15 вересня 2022 р., у тексті якої було констатовані факти серйозних порушень з боку угорського уряду базових цінностей Європейського Союзу та відхід угорської держави від демократичних основ: «Відсутність рішучих дій ЄС сприяла виникненню «гібридного режиму виборчої автократії», тобто конституційної

системи, в якій відбуваються вибори, але відсутня повага до демократичних норм і стандартів» [78].

Слід зазначити, що починаючи з 2011 р. реакція Європейського парламенту на деструктивні політичні дії угорського уряду В. Орбана постійно супроводжуються формальними закликами та застереженнями, які іноді переростають у підвищення «градусу» осуду та занепокоєння. Відбулася еволюція загальних оцінок і тез Європейського парламенту від декларативності до деталізованого та аргументованого засудження процесів згортання демократії в Угорщині. Також, зі свого боку, визнається в слабка спроможність ЄС протистояти цим авторитарними тенденціям [6, с. 154].

Словацька Республіка, як постсоціалістична країна Центральної Європи з часу членства в Європейському Союзі, сьогодні також зазнає політичних коливань в сторону набуття авторитарних ознак політичною владою. Як зазначає А. Ключкович, впродовж кінця ХХ – на початку ХХІ ст. Словаччина завершувала демократичний перехід та досягла стадії негативної консолідації та подолала демократичний «дефіцит» та ризики, посилила стабільність державних інституцій. Політичний вплив антидемократичних і антиістеблішментських сил був значно послаблений. На цьому етапі дуже важливим був демократичний консенсус правлячої еліти на «антимечіарівській» основі та цілей щодо євроінтеграції [20, с. 44]. Також словацькі громадяни є слабо зацікавленими в реалізації механізмів прямої демократії, зокрема через процедури референдумів [21, с. 18].

Останні результати виборів до Європарламенту та Президента Словаччини у 2024 р. засвідчили про продовження авторитарних тенденцій в державному управлінні, який очолив владний тандем Фіцо–Пелегріні. Це викликає постійні протести з боку ліберальної демократичної опозиції. На думку словацького політолога А. Дулеби, нині відбувається подальший відхід від демократичного політичного режиму в країні: «Мати лояльного президента дуже важливо для Роберта Фіцо вже з перспективи наступних виборів. Тож тепер у нього справді є монополія влади. Це буде дуже погана ситуація з

погляду внутрішньословацької політики. Так, уже є підготовлений закон на націоналізацію телебачення, яке нині має статус публічної інституції. Уряд Фіцо ж хоче перетворити його на державну компанію. Крім того, уже бачимо тиск на приватні медіа» [8].

Внутрішньополітична ситуація призводить до постійних масових протестів з боку ліберальної демократичної опозиції. Нещодавнім масовим заходом проти політики Р. Фіцо стала масова демонстрація у Братиславі 18 листопада 2024 р. до 35-ї річниці Оксамитової революції, на якому опозиція оголосила що уряд Р. Фіцо веде країну «до авторитарного режиму, як у Росії та комуністичному Китаї» [38].

Трансформація сучасної системи публічної влади у Республіці Польща є інтенсивним і складним управлінським процесом. Становлення та зміцнення демократичної політичної системи Польщі створило сприятливі умови для подальшого розвитку демократії в суспільно-політичній сфері на шляху до консолідованої демократії [43, с. 77].

У 2022 р. на поглиблення авторитарних елементів у політико-партійній системі Польщі звернули увагу депутати Європарламенту, які «забили на сполох через авторитаризм у Польщі». Приводом до цього став опублікований звіт Міжнародного інституту демократії та допомоги у виборах (IDEA), в якому говориться, що демократія в Польщі похитнулася, а ключові інститути «серйозно відступили» від європейських стандартів. Це означає, що уряд порушив деякі фундаментальні права та свободи, які лежать в основі політичної системи Польщі [49].

Як зазначає Є. Гайданка, сучасний польський політичний режим класифікується як «електоральна демократія», тобто обмежена демократія із збереженням достатнього рівня конкурентоздатності виборчого процесу, але значними проблемами з гарантуванням громадянської свободи й забезпеченням належного громадського контролю за політичною елітою [10, с. 122].

У зв'язку з цим, політика в країнах Центральної Європи, які вже є членами ЄС або наразі рухаються до членства в ЄС, не тільки виявляє недоліки

в їхньому розумінні сучасної ліберальної демократії, але й показує, що демократія – це «не єдина гра в місті». Політичні еліти в Угорщині, Сербії, Македонії, Болгарії, донедавна в Румунії, а віднедавна і в Польщі, як припускають деякі політичні оглядачі та міжнародники, розвинули особливі навички та енергію у впровадженні неліберальної політики, ставлячи під сумнів класичну систему стримувань і противаг ліберальної держави або навіть перетворюючи початковий демократичний проект на нечесну гру, яку контролюють ті, хто перебуває при владі.

Впродовж 2020–2024 рр. у країнах Центральної Європи спостерігається тенденція до певної асоціації національних та політичних лідерів кількох країн, насамперед Угорщини (Віктор Орбан) та Словаччини (Роберт Фіцо), з образом «наслідувачів Путіна» стосовно намагання укріпити авторитарні ознаки свого правління. Звичайно, це може здатися великим перебільшенням, оскільки жоден з політичних режимів країн Центральної Європи не наблизився до типу російської автократії, реалізованої В. Путіним. Тим не менш, існує неліберальна і навіть авторитарна «спокуса», яка може бути тимчасовою, наслідком вираження кризи, розчарування, спрямованого проти певних політик ЄС та його наднаціональних органів.

Цілком можливо, з огляду на турбулентні процеси у сучасній міжнародній політиці, спричинених військовими конфліктами в Україні, Близькому Сході та геополітичному протистоянні «США–Китай», що ми стоїмо перед початком занепаду демократії і зростанням нового авторитаризму на теренах європейського континенту та всередині Європейського союзу зокрема.

Щодо глибини та форм авторитарних тенденцій у країнах Центральної Європи думки дослідників різняться. Так, як зазначає С. Карпова, у нових європейських країнах, які приєдналися до Європейського Союзу, процес перетворення ліберальної демократії в авторитарну демократію постійно сповільнюється, і правлячі уряди в Угорщині, Польщі, Чехії, Словаччині та Румунії переймають правопопулістські тенденції, однак у цих країнах залишається ліберальна демократична модель [18, с. 50].

Посилення авторитарних тенденцій політичних режимів в незалежних державах Центральної Європи вбачається, насамперед, у вдосконаленні механізму «доступу правлячих кіл» до національної спадщини. Однак схожість загальних тенденцій політичного розвитку пострадянських республік не означає, що становлення політичних інститутів загалом відбувається за одним сценарієм, а суттєві відмінності національних політичних процесів, насамперед у темпах і змісті ринкових перетворень у нових незалежних державах, пов'язані із соціо-культурними, історичними та економічними особливостями кожної держави.

Таким чином, серед причин нинішньої затримки демократії та появи авторитарних тенденцій у країнах Центральної Європи, конкретніше країн Вишеградської четвірки, можна навести такі як вплив фінансової та економічної кризи, зміни рівнів доходу на душу населення, відсутність стійких демократичних традицій, зростання ролі правих та популістських партій і прийняття популістської риторики як передвиборчої політичної стратегії. Також для «молодих демократій» ЄС, можна виокремити й інші інституційні, політичні та економічні причини, а також взяти до уваги етнічні, релігійні причини та показники розвитку громадянського суспільства. Саме інституційні, політичні та економічні чинники є головними причинами відставання демократії в центральноевропейських державах-членах ЄС. Однак ці три причини самі по собі не можуть повністю пояснити деконсолідацію демократії, оскільки приклади окремих країн висвітлюють й індивідуальні національні особливості.

РОЗДІЛ 3

ПОКАЗНИКИ ДЕМОКРАТІЇ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЗА МЕТОДОЛОГІЄЮ FREEDOM HOUSE

3.1. Індекс демократизації Freedom House.

Для «концепту демократії» головним є тримані попередні результати, які мають бути систематично емпірично досліджені та в подальшому операціоналізованими в контексті тлумачення фундаментальних параметрів і показників демократії. Незважаючи на очевидні відмінні риси у якості демократії, політична наука, як правило, не займалася кількісною та якісною аналітикою при дослідженні феномену та процесів демократії як явища [34, с. 201].

Аналізуючи основні емпіричні моделі переходу до демократії, а також методологію проведення досліджень та ефективність отриманих результатів, слід наголосити, що у сфері політології найбільш показовими вважаються дослідницькі моніторингові дослідження виміру рівня розвитку демократії, які проводяться неурядовою організацією Freedom House.

Freedom House як неурядова некомерційна організація була заснована в 1941 р. за сприяння Елеонори Рузвельт (1884–1962 рр.). Від початку метою Freedom House була боротьба з нацистською ідеологією, але після початку холодної війни організація звернула свою увагу на боротьби з комунізмом, який почав швидко поширюватися світом. У 1978 р. американський соціолог Раймонд Гастіл (1931–2010 рр.) заснував у США окремий дослідницький центр Freedom House, який розпочав публікувати щорічні порівняльні аналізи інституційних умов гарантування та реалізації основних прав людини та громадянських прав і свобод. За Р. Гастілом, методологія та процедура аналізу рівнів свободи була дуже простою та базувалася на двох складових – це список державних прав і громадянських свобод [39, с. 164].

Першим і найпопулярнішим показником демократії став індекс політичних прав і громадянських свобод Freedom House, який охоплює 195 країн та 14 спірних територій починаючи з 1972 року. Запропонована працівниками Freedom House методологія дотримувалася альтернативного підходу, вимірюючи демократію за безперервною або порядковою шкалою, а не як дихотомічне відображення політичних інститутів.

Індикатори політичних прав складаються з чотирьох категорій: виборчий процес, політичний плюралізм, участь, функціонування уряду. Подібним чином індикатори громадянських свобод складаються з чотирьох порядкових показників, зокрема: свободи вираження поглядів і переконань, прав на асоціації та організації, верховенства права та особистої автономії й індивідуальних прав [71, р. 872].

Основну увагу при дослідженні демократичного транзиту варто зосередити на програмі «Nations in transit» («Нації в транзиті»), яка стосується держав перехідного типу. З 1991 року Freedom House проводить моніторинг за даною програмою у 27 країнах колишнього комуністичного режиму (за винятком Монголії) [56, с. 37].

Кожна досліджувана країна аналізується за сімома показниками, які оцінюються числовими рейтингами. Цими показниками є:

1. *Національне демократичне врядування.* Враховує демократичний характер урядової системи, а також незалежність, ефективність та підзвітність законодавчої та виконавчої гілок влади.

2. *Виборчий процес.* Вивчає національні вибори до органів виконавчої та законодавчої влади, виборчу систему, функціонування багатопартійної системи та участь громадян у політичному процесі.

3. *Громадянське суспільство.* Оцінює організаційну спроможність та фінансову стійкість громадського сектору; правове та політичне середовище, в якому працює громадський сектор; функціонування профспілок; участь груп інтересів у політичному процесі; загрозу, яку становлять антидемократичні екстремістські групи.

4. *Незалежні масмедіа*. Досліджує поточний стан свободи преси, включаючи закони про наклеп, переслідування журналістів та редакційну незалежність; функціонування фінансово життєздатної та незалежної приватної преси; функціонування державних масмедіа.

5. *Місьцеве демократичне врядування*. Розглядає децентралізацію влади; обов'язки, вибори та спроможність органів місцевого самоврядування; прозорість та підзвітність органів місцевої влади.

6. *Судова система та її незалежність*. Оцінює захист конституційних прав та головних прав людини, незалежність судової влади, стан дотримання прав етнічних меншин, гарантії рівності перед законом, поводження з підозрюваними та ув'язненими особами, а також стан виконання судових рішень.

7. *Корупція*. Розглядає сприйняття корупції громадськістю, досліджує бізнес-інтереси вищих посадових осіб, вивчає закони про розкриття фінансової інформації та конфлікт інтересів, а також ефективність антикорупційних ініціатив [80].

Рейтинги ґрунтуються на шкалі показників від 1 до 7, де показник 1 означає найнижчий, а показник 7 – найвищий рівень демократії.

Сам Індекс демократії є середнім арифметичним із семи індикаторів і також виражається у відсотках, де 0 означає найнижчий, а 100 – найвищий рівень демократії. На основі Індексу демократії Freedom House відносить кожену країну до одного з наступних типів режимів:

1. *Консолідовані демократії (Consolidated Democracies)* (5,01–7,00 балів). Країни, що отримали ці бали, втілюють найкращі політики та практики ліберальної демократії, але можуть стикатися з проблемами, часто пов'язаними з корупцією, що призводить до дещо нижчого балу.

2. *Напівконсолідовані демократії (Semi-Consolidated Democracies)* (4,01–5,00 балів). Країни, які отримують ці бали, є електоральними демократіями, які відповідають відносно високим стандартам у виборі національних лідерів, але демонструють слабкість у захисті політичних прав та громадянських свобод.

3. *Перехідні або гібридні режими (Transitional or Hybrid Regimes)* (3,01–4,00 бали). Країни, які отримують цей бал, як правило, є електоральними демократіями, де демократичні інститути є крихкими, а захист політичних прав і громадянських свобод супроводжується суттєвими проблемами.

4. *Напівконсолідовані авторитарні режими (Semi-Consolidated Authoritarian Regimes)* (2,01–3,00 бали). Країни, що отримали цей бал, намагаються замаскувати авторитаризм або покладаються на неформальні владні структури з обмеженою повагою до інститутів і практик демократії. Вони, як правило, не відповідають навіть мінімальним стандартам електоральної демократії.

5. *Консолідовані авторитарні режими (Consolidated Authoritarian Regimes)* (1,00–2,00 бали). Країни, що отримали цей бал, є закритими суспільствами, в яких диктатори перешкоджають політичній конкуренції та плюралізму і несуть відповідальність за широкомасштабні порушення основних політичних, громадянських прав та прав людини [80].

В подальшому за зібраними відповідями опитуваних осіб по завершенню соціологічного опитування, аналітики формують висновки та рекомендації щодо ступеня демократизації у визначеній сфері суспільного життя; формують завершальні рейтинги демократичних змін у країнах, що досліджуються, у відповідності до вище наведених індикаторів демократизації. У підсумку фінальні показники вписуються у семирівневу (від одного до семи) шкалу оцінювання демократизації у тій чи іншій країні.

Відповідаючи на питання про політичні та громадянські права Freedom House не ототожнює конституційні та інші гарантії прав із фактичним їх забезпеченням. Проте, хоча при прийнятті рішень на основі рейтингів враховуються законодавство та практика, останній приділяється найбільше уваги. Якщо мова йде про малонаселені держави та території, то відсутність плюралізму в політичній системі та громадянському суспільстві не вважається негативним явищем, якщо права та свободи свідомо не обмежується владою та іншими центрами домінування. Наприклад, маленька країна без політичних

партій і масмедіа чи без сильних профспілок не отримає «штрафних балів», якщо буде доведено, що цей факт є наслідком її розміру, а не свідомим обмеженням [27, с. 63].

Отже, методологія «Nations in transit» від Freedom House передбачає градацію кількісних показників (від 1 до 7) демократичного транзиту у рамках того чи іншого типу політичної системи, а саме:

- 1) від 1 до 3 – це стійка демократична система;
- 2) в межах 3–4 – це частково демократична система;
- 3) в межах 4–5 – це перехідна або гібридна політична система;
- 4) в межах 5–6 – це частково авторитарна політична система;
- 5) в межах 6–7 – це авторитарна політична система [26, с. 105].

Надалі кожен загальний індекс демократизації держави є сумою семи показників демократичності. Аналітики Freedom House виділяють три групи за індексом розвитку демократії, а саме: перша група – вільні країни (індекс демократизації в межах 1,0–2,5); друга група – частково вільні країни (індекс демократизації в межах 3,0–5,5); третя група – не вільні країни (індекс демократизації в межах 5,5–7,0).

Відповідно до методології, індекс Freedom House розраховується за допомогою експертного аналізу та методів оцінки політичних систем на основі оцінки кількох критеріїв, у тому числі двох складових свободи: політичних прав і громадянських прав, а саме рівня їх реалізації. Під політичними правами дослідники розуміють здатність індивідів брати участь у політичному процесі. Сьогодні Freedom House перелічує 10 політичних прав як найважливіші, включаючи можливість виборців надавати владу своїм представникам, незалежність людей від військових, «зовнішніх сил» та економічних олігархів. Це також включає свободу зібрань і протестів, рівність громадян перед законом, доступ до незалежної судової системи.

Він гарантує 15 громадянських прав, включаючи рівність перед судом і силами безпеки, а також свободу підприємницької діяльності. Використовуються дві шкали: первинна і допоміжна. Вторинні бали

призначаються на основі кількості основних балів. Пізніше бали підсумовуються, щоб оцінити кожну країну за рівнем демократії та свободи: 1-2,5 бала – вільна країна, 3-5,5 бала – частково вільна країна, 5,5-7 балів – відсутність свободи [45, с. 120].

Працівники Freedom House роблять наголос на тому, що вказані рейтинги країн є проміжним консенсусним результатом між трьома залученими сторонами, а саме самих працівників Freedom House, експертами-консультантами проєкту і авторами аналітичних досліджень тої чи іншої держави. До підсумкових аналітичних звітів включаються, зокрема, такі інформативні джерела як офіційні державні дані та дані організацій третього сектору, міжнародних інституцій; місцевих масмедіа, поглядів лідерів думок та ін.

Італійський соціолог Дієго Джаннон провів детальне дослідження діяльності Freedom House і дійшов висновку, що його інструменти вимірювання зазнали значного впливу політичного та ідеологічного клімату у різний час. Тобто, окрім надання міцних знань та даних про демократію, дана методологія була розроблена з відповідних політичних та ідеологічних мотивів. Д. Джаннон конкретно стверджував: «Якщо б процес вимірювання зводився до простої «академічної справи» та не мав політичного значення, то дана робота не мала б жодного сенсу. Вимірювання, яке ізольоване від процесу прийняття рішень втрачає значення» [17, с. 96].

Індекс демократизації Freedom House дуже популярний через свою доступність (усі звіти доступні на сайті організації) та зрозумілість (використовується звичайна політична риторика та концептуалізація). Тому моніторингові дані Freedom House є виправданими і ними часто користуються без жодної критики чи верифікації.

На думку багатьох дослідників, фундаментальними проблемами вимірювання індексу демократії є проблема концептуалізації формулювання визначення демократії, проблема операціоналізації – визначення дефініцій через обробку конкретних заходів та агрегація – об'єднання держав за

рейтингами за відповідними умовами. Проте, на думку інших авторів, найбільшу загрозу при використанні багатьох індикаторів демократії становлять не ці проблеми, а помилка вимірювання на основі даних, тобто цей вид помилки виникає, коли дослідники неправильно інтерпретують випадки та покладаються на дослідження через обмежені необроблені дані, які представляють емпіричну реальність». Ці помилки найчастіше виникають через неточні, часткові або неправильні вторинні матеріали.

Рівень свободи як здатність добровільно діяти в різних зонах контролю в державі та інших потенційних центрах домінування, вимірюється двома основними категоріями – це політичні права та громадянська свобода. Політичні права включають право дозволяти людям вільно брати участь у політичному процесі; вільно голосувати за законний вибір як наявну альтернативу; конкурувати та змагатися за посади в уряді, а також вступати до політичної партії; обирати представників які мають вирішальний вплив на національну політику та підзвітні своїм виборцям.

Громадянська свобода захищає права на самовираження та совість, право на об'єднання, верховенство права та встановлену незалежність громадян без втручання держави. У рамках дослідження «Freedom in the world» оцінюються не дії держави та влади, а реальні права та свободи, якими володіє громадянин. Методологія дослідження базується на базових стандартах політичних та громадянських прав, значною мірою запозичених із відповідних розділів Загальної декларації прав людини. Ці стандарти застосовуються до всіх країн і територій, незалежно від географічного розташування, етнічного та релігійного складу населення та незалежно від рівня економічного розвитку [27, с. 62].

Відповідно до індексу «Freedom in the world» («Свобода у світі») статус країни визначається як кінцевий результат дослідження, яке проводилося аналітичною командою Freedom House впродовж року. Збір інформації та аналітичних даних відбувається в рамках трирівневої системи, а саме на першому рівні – рівні балів, та другому рівні – рівні рейтингів. Рівень балів використовувався аналітиками Freedom House впродовж тривалого часу, але в

моніторингових звітах «Freedom in the world» цей показник відкрито почали аналізувати починаючи тільки з 2016–2017 рр. До вказаної дати балову систему у щорічних звітах не використовували, що було критично оцінено з боку науковців та накладало на дослідження певну закритість [24, с. 126].

Для створення звіту «Freedom in the world» про країну, що супроводжується зведеним рейтингом усіх країн і регіонів світу, використовуються матеріали преси (як національної, так і міжнародної), дані неурядових організацій, дослідницьких центрів (включаючи соціологічні опитування). Крім того, автори цього звіту використовують особисті зв'язки у професійному середовищі та відвідують країни-об'єкти дослідження. Проте виконати завдання надзвичайно складно навіть для авторитетних експертів, які використовують усі наявні ресурси для оцінки ситуації в країнах світу. Вони, безсумнівно, знають «свою» країну, але їхня інтерпретація того, що відбувається, може бути політично заангажованою [35, с. 92].

Р. Кополовець наводить ряд недоліків, які притаманні методології моніторингових досліджень від Freedom House, зокрема виділяє такі як:

- незважаючи на те, що Freedom House є неурядовою організацією, її фінансування майже повністю здійснюється за рахунок грошових надходжень від різних типів американських фондів. Є вірогідність, але джерело фінансування якимось може впливати на інтерпретацію емпіричних досліджень, що вимірюють рівень демократії в певній країні;

- досить високий рівень суб'єктивного бачення при визначенні основних семи критеріїв вимірювання рівня демократизації. Зокрема, якщо йдеться про рівень розвитку громадянського суспільства, то також потрібно оцінювати і тип політичної культури;

- складність відповідей на питання, які вимагають від респондентів щодо визначення ступеня незалежності судової системи або масмедіа та ефективності дій уряду в їхній країні. Справа в тому, що наведені критерії демократизації не мають чіткого тлумачення та розуміння. У класифікації країн за показниками сукупного індексу ліберальної демократії індекс демократії шести частково

вільних і невольних країн становить 2,5-3 бали, причому лише експерти мають змогу визначати даний індекс [27, с. 66].

Слід зазначити, що на початку ХХІ ст. почалися розробки альтернативних методологій вимірювання індексу демократії та свобод. Популярним став напрям розвитку кількісних та якісних методик концептуалізації «вбудованої демократії». Цими дослідженнями займаються такі вчені як А. Майчел, Я. Орбі, А. Ветзель, В. Меркель, Д. Чамплін. При дослідженні концепту «вбудованої демократії» використовуються альтернативні та більш загальні характеристики та постулати, що роблять можливим постійну операціоналізацію та ідентифікацію поняття «дефіцитність», яка функціонує у дефектних демократіях та політичних режимах держав «сірої зони». Власне під «сірою зоною» науковці розуміють випадки, коли характеристики авторитарних та демократичних режимів співіснують, взаємопов'язуються та можуть перемішуватись [33, с. 72–73].

Отже, неурядова та некомерційна організація Freedom House, по суті, є єдиною дослідницькою установою, яка починаючи з 1970-х рр. ХХ ст. систематично проводить два глобальні моніторинги рівня демократії («Nations in transit» та «Freedom in the Word»)

Методологія розрахунку індексу Freedom House використовує експертний аналіз та методи оцінки політичних систем шляхом оцінки низки критеріїв, включаючи два компоненти: політичні права і свободи та громадянські права, тобто вимірюється рівень реалізації. Під політичними правами дослідники розуміють здатність індивідів брати участь у політичному процесі. Сьогодні Freedom House виділяє десять політичних прав, найважливішими з яких є можливість виборців надавати владу своїм представникам, незалежність громадян від військових, «зовнішньої влади» та економічних олігархів. Також невід'ємними громадянськими правами є свобода зібрань і протестів, рівність громадян перед законом, доступ до незалежного суду, рівність перед «силами безпеки», свобода бізнесу та ін.

3.2. «Антидемократичні повороти» у країнах Європейського Союзу за моніторингом щорічних звітів Freedom House.

Найпоказовішими у сфері порівняльної політології прийнято вважати моніторинги вимірювання рівня розвитку демократії, які щорічно проводить неурядова організація Freedom House в рамках різних програм, зокрема, таких як «Свобода у світі» та «Нації у транзиті».

Моніторингові звіти за 2010–2018 рр. містять дані про ситуацію з демократією у країнах ЄС, зокрема у регіоні Центральної Європи, який продовжував транзитологічний рух та «відхід» від радянського минулого. Щорічний аналітичний звіт Freedom House, опублікований у 2012 р. стосовно тенденцій якості демократії у 2011 р. показав, що у 17 європейських країнах колишнього соціалістичного табору він погіршився, а покращився тільки у шести державах. Загалом було очевидно, що не всі країни-члени Європейського Союзу з радянським минулим відповідали критеріям консолідовані демократії [35, с. 454].

Можна навести Індекс демократії за 2011 р. в Угорщині, який чітко показав, що «останнім часом деякі негативні тенденції погіршилися. Угорщина, можливо, є яскравим прикладом серед нових країн-членів ЄС у регіоні». Доповідь Freedom House «Nations in Transit 2013» підтримала цю точку зору, коли оцінила відкат демократії в «нових державах ЄС»: «найяскравішим прикладом цього явища може бути Угорщина, чиї показники «Nations in Transit» ще більше послабилися після вступу до ЄС, ніж будь-який інший член держави, з найбільшим падінням у 2010 та 2011 роках [63, р. 25].

Майкл Абрамовіц – автор моніторингового дослідження «Freedom in the world 2018» («Свобода у світі у 2018 р.») відзначав глобальну кризу демократичних цінностей: «Демократія в кризі. Цінності, які вона втілює, зокрема право обирати лідерів на вільних та чесних виборах, свобода преси та верховенство права зазнають нападів та глобального занепаду» [58].

Можемо навести короткі аналітичні дані на предмет антидемократичних тенденцій/поворотів у країнах ЄС на основі останніх моніторингових звітів програми «Свобода у світі» за 2021–2024 рр.

Згідно зі звітом «Свобода у світі 2021» щорічний розрив між покращеннями та погіршеннями показників свободи став більшим у 2020 р., – відтоді «менш ніж п'ята частина світового населення живе у повністю вільних країнах». У короткому прес-релізі від Freedom House відзначалося, що «у 2020 році авторитарні суб'єкти стали сміливіші, поки найбільші демократії були зосереджені на внутрішніх проблемах, що сприяло погіршенню рівня глобальної свободи 15-й рік поспіль» [41]. Водночас за жодну із країн Європейського Союзу у цьому прес-релізі згадано не було.

Наступний прес-реліз звіту «Свобода у світі 2022: Глобальне поширення авторитарного режиму» констатував, що впродовж 2021 р. «сталих демократіях внутрішньодержавні сили використовували недоліки своїх систем, спотворюючи національну політику, щоб сприяти ненависті, насильству та неприборканій владі». Серед країн ЄС найбільше зниження показника за останні десять років серед демократичних країн спостерігалось в Угорщині («Частково вільна», –19), та Польщі («Вільна», –12) [40].

Розширений варіант звіту «Свобода у світі 2022: Глобальне поширення авторитарного режиму» містить моніторинговий аналіз стану дотримання демократії у Європі за 2021 р. під заголовком «Відкриті суспільства борються проти неліберального тиску». У ньому, зокрема йдеться про те, що хоча Європа залишалася найкращим демократичним регіоном, усталені демократії пережили поглиблення кризи довіри на тлі зростання нелібералізаційних практики в Європейському Союзі. Зокрема, згідно даних звіту, польський уряд продовжував свою посягання на незалежність судової влади, зокрема через порушення наказу від Європейського суду правосуддя розпустити недієздатну дисциплінарна палату Верховного суду Польщі. Рішення Конституційного суду Польщі пішло врозріз примату права ЄС, підготувавши основу для подальших зіткнень з Європейською Комісією [68, р. 28].

Freedom House на початку 2021 р. також попереджав про т.зв. «антидемократичний поворот» у країнах Європи та Євразії. Про цей висновок йшлося у щорічній доповіді про стан демократії «Nations In Transit 2021». Аналітики Freedom House констатували той факт, що більшість країн «зараз перебувають у гіршому становищі, ніж були 10 років тому». На думку Freedom House, цьому «антидемократичному повороту» та падінню рівня свободи у 2020 р. сприяли такі чинники як поширення пандемії КОВІД-19, глобальна економічна нестабільність, загострення старих та поява нових військово-політичних конфліктів у світі [67].

Опублікований у 2023 р. черговий аналітичний звіт «Свобода у світі 2023: Відзначення 50-річчя боротьби за демократію» за підсумками 2022 р. відзначив триваючі антидемократичні урядові практики в Угорщині. Констатовано, що політична партія «Фідес» на чолі з прем'єр-міністром В. Орбаном здобула перемогу на виборах у квітні 2022 р. завдяки тому, що починаючи з 2010 р. проводить кампанії, спрямовані на систематичний підрив незалежності органів судової влади, робить утиски масмедіа, опозиційних груп та неурядових організацій. Серед інших політичних переваг, які В. Орбан законодавчо «проштовхнув» – це підвищення прохідного бар'єру для потрапляння у національний парламент [69, р. 6].

Щодо Польщі було відзначено, що правляча політична партія «Право і справедливість» вступила в суперечку з Європейською комісією з приводу незалежності суддів, у ході підготовки до вирішальних парламентських виборів, які відбулися наприкінці 2023 р. [69, р. 31].

В аналітичному розділі по європейським країнам «Неліберальні сили кидають виклик солідарності проти зовнішньої агресії» працівники Freedom House засвідчили зростаючу вагу правих популістських партій, які «часто відходять від демократичних принципів і шукають співпраці з авторитарною владою». Найбільшою поразкою неоліберальних сил були названі президентські вибори у Франції, на яких з незначною перевагою над

ультраправою кандидаткою Марін Ле Пен у другому турі переміг діючий Президент Е. Макрон [69, р. 28].

До ще одної антидемократичної тенденції у 2022 р. аналітики Freedom House віднесли загрозу свободі вираження поглядів, маючи на увазі гучний шпигунський скандал, коли багато журналістів та політиків в Іспанії, Греції, Угорщині та Польщі потрапили під стеження. Хоча свобода вираження поглядів загалом була захищена в більшості країн ЄС [69, р. 29].

Останнім на сьогодні опублікованим звітом із серії «Свобода у світі» є звіт «Свобода у світі 2024: Зростаюча шкода від недосконалих виборів та збройного конфлікту» про світові демократичні та авторитарні тренди у 2023 р. Складний для аналізу 2023 р. у світі пройшов під знаком погіршення рівня свободи у 52 країнах світу, у той час тільки 21 держава покращила свої показники.

Головною причиною «ерозії» свободи було названо маніпуляції з виборами. Єдиною країною ЄС, яка попала у «почесний» список країн-маніпуляторів (поряд з Камбоджею, Гватемалою, Туреччиною та Зімбабве) стала Республіка Польща. У вказаних державах відбулися політичні процеси, в результаті яких діючі президенти вжили ряд заходів для недопущення рівних змагальних умов участі у виборах представників від політичної опозиції [70, р. 2]. Результат парламентських виборів у Польщі став рідкісним «світлим» моментом серед політичних змагань 2023 р. і показав, що польські опозиційні сили змогли перемогти навіть в умовах виборчих маніпуляцій. Коаліція опозиційних політичних партій змогла усунути від влади правлячу партію «Право і справедливість», яка використовувала підконтрольні уряду масмедіа та державні ресурси, щоб отримати перевагу [70, р. 9].

Аналіз європейських трендів у 2023 р. був присвячений проблематиці захисту прав представників сексуальних меншин («Кроки до рівного ставлення до ЛГБТ+ людей»). Вказувалось, що хоча у 2023 р. рівень свободи в Європі знизився, але понад 80 % європейців все ще живуть у вільних країнах. Таке зниження значною мірою стало наслідком погіршення функціонування

національних урядів, зокрема через зростання занепокоєння щодо корупції в органах влади та недостатньої їх прозорості. Незважаючи на ці виклики, європейські держави залишаються світовими лідерами у захисті прав ЛГБТ+ людей, а деякі країни прийняли заходи для покращення правової рівності» [70, р. 28]. За приклад покращення становища із дотриманням прав і свобод представників меншин наведена Польща, новосформований уряд якої розробив нову амбітну програму урядових реформ. Це дозволило аналітикам Freedom House висловити надію на повернення рівня демократії у Польщі до показників 2014 р.

Також були відзначені кілька європейських країн, які унормували впродовж 2023 р. відносини у сфері одностатевих відносин. Це Естонія (легалізація одностатевих шлюбів), Латвія (надання офіційного визнання одностатевим парам) та Ліхтенштейн (надання права одностатевим парам на усиновлення) [70, р. 28].

Моніторингове дослідження в рамках програми «Нації в транзиті» за 2021 р. вийшло друком під назвою «Нації в транзиті 2021. Антидемократичний поворот». Ця назва була пов'язана з тим, що станом на 2020 р. атаки на демократичні інститути в Європі поширювалися швидше, ніж будь-коли, і перетворювалися на серйозний виклик самій демократії.

Згідно моніторингу «Нації в транзиті 2021», дві країни ЄС – Польща та Угорщина, вирізнялися безпрецедентним погіршенням стану демократії за останнє десятиліття. Угорщина зазнала найбільшого зниження рейтингу демократії, коли-небудь виміряного в країнах з перехідною економікою, переступивши дві критичні межі, перетворившись у 2020 р. на країну з перехідним/гібридним політичним режимом. Польщу автори звіту все ще відносили до категорії напівконсолідованої демократії, але занепад демократичних форм та методів управління за останні п'ять років був більш стрімким, ніж в Угорщині. Було констатовано: «Правлячі партії в Будапешті та Варшаві вже давно наслідують одна одну в утисках судової автономії, незалежних ЗМІ, громадського сектору та вразливих меншин. Однак останнім

часом вони перейшли від атаки на ліберальні принципи, що лежать в основі демократії, до встановлення нових норм і відкритого поширення антидемократичних практик» [79, р. 2].

Найновіше глобальне дослідження «Нації в транзиті», опубліковане у 2024 р. оцінює поточний стан демократії в регіоні, що простягається від Центральної Європи до Центральної Азії. Дане щорічне дослідження (двадцять шосте за ліком) видане за результатами моніторингу 2023 р. і є збірним документом за наслідками консультацій з авторами національних звітів, групою експертів-консультантів та групою регіональних експертів-рецензентів Freedom House.

Автори «Нації в транзиті 2024» відзначають важливість заходів, спрямованих на запобігання «антидемократичних поворотів» в Європі. Дослідники А. Карпі та М. Хопкінс, за результатами аналізу даного звіту, вказують, що для захисту громадян і зміцнення демократії в регіоні вкрай важливо, щоб демократичні лідери в США та Європі продовжували підтримувати місцевих суб'єктів у їхній боротьбі за інституційні реформи. Шляхом цілеспрямованої допомоги та участі Сполучених Штатів, Європейський Союз та міжнародна донорська спільнота повинні підтримувати урядові та громадські ініціативи, які посилюють правовий захист вразливих верств населення та розбудовують спроможність незалежних судів, слідчих та антикорупційних організацій [76].

Узагальнюючи сказане вище, можна констатувати, що правозахисна неурядова організація Freedom House у своїх деталізованих щорічних моніторингових звітах за останні п'ять років попереджає про небезпеку «антидемократичного повороту» у країнах Європейського Союзу. Обрані політичні лідери та партії в багатьох європейських країнах підривають демократичні інститути, щоб залишитися при владі, просуваючи ідеї «альтернативного авторитарного управління». Поміж таких країн Freedom House найбільше відзначає Угорщину та Польщу.

Авторитаризм не є суто національною проблемою, а проблемою, яка може поширитися на цілі регіони. Аналітики Freedom House закликають європейські демократії та групи громадянського суспільства координувати свої зусилля на підтримку продемократичних рухів у країнах, де авторитаризм набирає обертів.

ВИСНОВКИ

Підводячи загальні підсумки до нашої дипломної роботи магістра, можна констатувати наступні узагальнення.

По-перше, країни сучасного світу продовжують рухатися за вектором політичних переходів і використовують теоретико-методологічний інструментарій політичних переходів, говорити про занепад цієї галузі науки, яка є теоретичною основою таких переходів, видається малоімовірним. Можна припустити, що науковий потенціал політичної транзитології ніколи не буде вичерпаний і що теорію переходу не слід відкидати як важливий аналітичний інструмент.

Для забезпечення стабільності, дотримання прав людини та побудови справедливих суспільств необхідні зусилля для зміцнення глобальної співпраці для підтримки демократичних інститутів і вирішення проблем, пов'язаних з авторитарними політичними режимами.

Питання поширення демократії у світі по сьогодні залишається предметом безперервних суперечок у науковій літературі з політичної науки, соціології, порівняльної політології і транзитології. Незважаючи на те, що багато вчених погоджуються з тим, що перехід від автократичних режимів до демократичних політичних систем все ж має багато наслідків для соціально-економічних результатів, виникає багато розбіжностей щодо того, як кількісно визначити та виміряти демократію в узгоджених показниках. Стан демократії можна розглядати або як дихотомічний показник політичних інститутів, де режими поділяються на демократії та «не демократії», або як безперервний показник, де сама демократія є питанням ступеня та типології.

По-друге, більшість з емпіричних методів вимірювання рівня демократії в політичних системах відображають різні погляди на природу та характеристики демократії. Кожен з методів має свої плюси та мінуси. Водночас усі вони відіграють ключову роль у функціонуванні демократії, в якій виборча система

відіграє ключову роль. Формалізований підхід до демократії передбачає, що заходи можуть бути застосовані до окремих компонентів демократії, включаючи визначення рівня демократії у виборчих інститутах.

Щодо емпіричних методологічних підходів вимірювання показників (індексів) демократії, то слід зазначити, що, по-перше, чітко виявляється внутрішній зв'язок між виборами та демократією, оскільки немає жодного дослідницького проєкту чи підходу до вимірювання демократичних характеристик режимів, який би не включав виборчі системи серед параметрів вимірювання рівня демократії. По-друге, формалізований підхід до демократії дозволяє припустити, що сама виборча система також підлягає числовим вимірюванням, саме тому можна побудувати та випробувати обчислювальні методології. У цьому випадку можлива розробка моделі демократичних виборів як важливої складової демократичних систем загалом.

По-третє, останні політичні тенденції у країнах Західної Європи стають більш неліберальними, попри те, що уряди країн намагаються зберегти свій вплив на підтримку демократії. Існує поширена думка, що ера динамічної та ефективної міжнародної підтримки демократії вже минула. Скептики припускають, що у західних демократій все одно залишилося мало довіри та нормативної привабливості для стимулювання проведення демократичних реформ в інших країнах, зважаючи на невдачі їхніх політичних систем у себе вдома. Дедалі більше політичних рухів та партій країн Західної Європи відсувають на другий план турботу про демократичні норми.

Постійні економічні та міграційні кризи, велика війна на Сході Європи, втрата довіри класичних політичних західноєвропейських партій перед своїми виборцями, «розмивання» ідеологій, зростання ваги правих, праворадикальних та популістських політичних сил свідчать про реальні системні кризові явища у демократичних політиях Західної Європи.

Серед причин нинішньої затримки демократії та появи авторитарних тенденцій у країнах Центральної Європи, конкретніше країн Вишеградської четвірки, можна навести такі як вплив фінансової та економічної кризи, зміни

рівнів доходу на душу населення, відсутність стійких демократичних традицій, зростання ролі правих та популістських партій і прийняття популістської риторики як передвиборчої політичної стратегії. Також для «молодих демократій» ЄС, можна виокремити й інші інституційні, політичні та економічні причини, а також взяти до уваги етнічні, релігійні причини та показники розвитку громадянського суспільства. Саме інституційні, політичні та економічні чинники є головними причинами відставання демократії в центральноєвропейських державах-членах ЄС. Однак ці три причини самі по собі не можуть повністю пояснити деконсолідацію демократії, оскільки приклади окремих країн висвітлюють й індивідуальні національні особливості.

По-четверте, неурядова та некомерційна організація Freedom House, по суті, є єдиною дослідницькою установою, яка систематично проводить два глобальні моніторинги рівня демократії («Nations in transit» та «Freedom in the World») починаючи з 1970-х рр. ХХ ст.

Методологія розрахунку індексу Freedom House використовує експертний аналіз та методи оцінки політичних систем шляхом оцінки низки критеріїв, включаючи два компоненти: політичні права і свободи та громадянські права, тобто вимірюється рівень реалізації. Під політичними правами дослідники розуміють здатність індивідів брати участь у політичному процесі. Сьогодні Freedom House виділяє десять політичних прав, найважливішими з яких є можливість виборців надавати владу своїм представникам, незалежність громадян від військових, «зовнішньої влади» та економічних олігархів. Також невід'ємними громадянськими правами є свобода зібрань і протестів, рівність громадян перед законом, доступ до незалежного суду, рівність перед «силами безпеки», свобода бізнесу та ін.

Правозахисна неурядова організація Freedom House у своїх деталізованих щорічних моніторингових звітах за останні п'ять років попереджає про небезпеку «антидемократичного повороту» у країнах Європейського Союзу. Обрані політичні лідери та партії в багатьох європейських країнах підривають демократичні інститути, щоб залишитися при владі, просуваючи ідеї

«альтернативного авторитарного управління». Поміж таких країн Freedom House найбільше відзначає Угорщину та Польщу.

Авторитаризм не є суто національною проблемою, а проблемою, яка може поширитися на цілі регіони. Аналітики Freedom House закликають європейські демократії та групи громадянського суспільства координувати свої зусилля на підтримку продемократичних рухів у країнах, де авторитаризм набирає обертів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрійчук Т. Вимірювання демократії: теоретичні та емпіричні підходи. *Політичний менеджмент*. 2021. № 3. С. 3–11.
2. Байковський П.Б. Інституційна та соціоструктурна складова проблеми «дефіциту демократії» в ЄС. *Вісник Львівського університету: Серія: Міжнародні відносини*. 2012. Вип. 30. С. 103–112.
3. Бакун В.І. Демократія як інститут народовладдя: національний та міжнародний досвід. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право*. 2023. Т. 1. Вип. 79. С. 115–118.
4. Бучин М. Політологічний аналіз основних методик вимірювання рівня демократії у світі. *Політичні науки*. 2016. Vol. 2. № 1. С. 9–13.
5. Вегеш М., Кополовець Р. Моделі демократичної трансформації З. Бжезинського та А. Пшеворського і їхня роль у сучасній політичній науці. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2020. Випуск 32. С. 88–94.
6. Волянчук В. Загрози демократії в Європі: угорський прецедент. *Політичні дослідження*. 2022. № 2 (4). С. 140–159.
7. Вонсович С. Ретроспективний аналіз теоретичних підходів до трактування транзитивних процесів. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2021. Чис. 24. С. 196–200.
8. Ворожбит О. Александр Дулеба: «Нині для Фіцо відчинені двері, щоб спробувати перетворити Словаччину на Угорщину». *Український Тиждень*. Дата оновлення: 09.04.2024. URL: <https://tyzhden.ua/aleksandr-duleba-nyni-dlia-fitso-vidchyneni-dveri-shchob-sprobuvaty-peretvoryty-slovachchynu-na-uhorshchynu/> (дата звернення: 03.10.2024).
9. Габермас Ю. Демократія, солідарність та європейська криза. *Zbrucʹ*. Дата оновлення: 11.05.2013. URL: <https://zbruc.eu/node/7043> (дата звернення: 17.10.2024).

10. Гайданка Є.І. «Якість» демократії в Польщі в оцінці емпіричних моніторинрів. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2023. № 3 (58). С. 117–128.
11. Гайданка Є.І. Модель демократичного транзиту: теоретичний та емпіричний виміри аналізу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Питання політології*. 2014. № 1111. Вип. 26. С. 72–77.
12. Гайданка Є.І. Характеристика системно-процесуальних внутрішньополітичних трансформацій Угорщини, Польщі та Словаччини у посткомуністичну епоху (на основі аналізу емпіричного індексу демократизації Бертельсмана). *Грані*. № 4 (72). 2010. С. 161–166.
13. Головка В.І. Базові детермінанти формування ліберально-демократичних процесів у трансформаційних суспільствах. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2015. Вип. 2 (1). С. 13–26.
14. Єпур М.В. Транзитний демократичний політичний режим як феномен ХХІ століття. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 1. С. 20–25.
15. Зеленько Г. Суперечності процесів консолідації демократії у країнах Вишеградської групи. *Політичний менеджмент*. 2011. № 5. С. 174–182.
16. Зеленько Г.І. Політична система та політичний режим: пошук ліків від вірусу самознищення. *Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 7–48.
17. Ілленко Д.В. Методологічні аспекти демократичного аудиту на прикладі «Freedom House». *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2011. № 984. С. 95–102.
18. Карпова С.Г. Кризові дискурси ліберальної демократії: європейський досвід та українські перспективи (філософські роздуми). *Philosophy and political science in the context of modern culture*. 2019. Т. 11. № 2. С. 44–51. URL: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/983/1107> (дата звернення: 15.10.2024).

- 19.Кашинський О. Вплив цінностей підтримки популізму на цінності демократії в Польщі, Угорщині й Україні: порівняльний аналіз. *Демократичний транзит у країнах Вишеградської групи й Україні: вибрані аспекти* / За ред. Д. Шевчука та В. Лебедюка. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2018. С. 129–148.
- 20.Ключкович А.Ю. Консолідація демократії як завершальна стадія транзиту в Словацькій Республіці. *Політикус: науковий журнал*. 2019. № 1. С. 41–45.
- 21.Ключкович А.Ю. Пряма демократія в Словаччині: інституційні та політичні аспекти функціонування. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. Випуск 2 (38). С. 18–22.
- 22.Кокорев О.В. Визначення особливостей стану ліберальної демократії як передумова оцінки її якості в «молодих демократіях» ЄС. *Актуальні проблеми політики*. 2020. Вип. 65. С. 109–116.
- 23.Колесник Ю.М. Сучасні теоретичні підходи до аналізу політичного транзиту. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. С. 233–239.
- 24.Конончук О.Г. Аналіз методологічних аспектів індексу «Freedom in the world». *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2013. Випуск 1/2 (33/34). С. 125–130.
- 25.Кополовець Р. Теоретико-методологічні засади дослідження демократичних транзитів (Д. Растоу, С. Хантінгтон, Г. О’Доннел, Ф. Шміттер). *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2018. Вип. 21. С. 115–120.
- 26.Кополовець Р. Характеристика емпіричних моделей переходу до демократії. *Актуальні проблеми політичної науки. Випуск третій*. Ужгород, 2018. С. 104–129.
- 27.Кополовець Р.В. Індекс демократизації «Freedom in the world» як новий вимір демократичного розвитку країн. *Науковий журнал «Політикус»*. 2018. Випуск 5/6. С. 61–68.

38. Міллер І. У Словаччині пройшов масовий мітинг проти політики популіста Фіцо. *ГЛАВКОМ*. Дата оновлення: 18.11.2024. URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/u-slovachchini-projshov-masovij-mitinh-proti-politiki-populista-fitso-1032011.html> (дата звернення: 22.11.2024).
39. Наумкіна С. «Третя хвиля» демократизації: підсумки і перспективи. Аналіз зарубіжних концепцій. *Політичний менеджмент*. 2004. № 2. С. 162–170.
40. Новий звіт: Авторитарний режим ставить під загрозу демократію як домінуючу глобальну модель. *Freedom House*. Дата оновлення: 24.02.2022. URL: <https://freedomhouse.org/uk/article/noviy-zvit-globalniy-spad-demokratii-priskorivsva> (дата звернення: 04.10.2024).
41. Новий звіт: Глобальний спад демократії прискорився. *Freedom House*. Дата оновлення: 03.03.2021. URL: <https://freedomhouse.org/uk/article/noviy-zvit-globalniy-spad-demokratii-priskorivsva> (дата звернення: 04.10.2024).
42. Остапець Ю. Методологічні засади дослідження еволюції партійних систем в перехідних суспільствах. *Політологічні та соціологічні студії*. Т. XI. *Теорія та історія політичної науки: світовий та національний досвід: зб. наук. праць / наук. ред. А.М. Круглашов*. Чернівці: Букрек, 2012. С. 167–179.
43. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України: Монографія. Серія «*Studia Regionalistica*». № 8 / НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С.І., 2014. 256 с.
44. Остапець Ю.О., Зан М.П. Вибори до Європарламенту 2024 року: характеристика результатів та їхній вплив на структурування національних партійних систем країн-членів Європейського Союзу. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. № 48. С. 208–217.
45. Палас Н. Індекси демократизації Т. Ванханена та організації «Freedom House» як одні з пріоритетних методів визначення рівня демократизації у кінці XIX – початку XXI ст. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2010. Випуск 22. С. 117–123.

46. Пампура М.В. Зміст та особливості структури сучасного трансформаційного процесу. *Право і безпека*. 2016. № 2 (61). С. 38–42.
47. Панова І.О., Багінська А.В. Типологія та характеристики авторитарних політичних режимів. *Бізнесінформ*. 2023. № 5. С. 6–11.
48. Парлюк В. Пошук напрямів виходу з кризи соціал-демократичного руху Австрії. *Грані*. 2019. Т. 22. № 2. С. 69–79.
49. Польща стає більш авторитарною. *Останній bastion*. Дата оновлення: 17.12.2022. URL: https://bastion.tv/polsha-staye-bilsh-avtoritarnoyu_n50863 (дата звернення: 05.10.2024).
50. Приймак Л. Концептуальні засади дослідження трансформації політичних режимів: транзитологічний підхід. *European political and law discourse*. 2015. Volume 2. Issue 1. P. 151–156. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-1/22.pdf> (дата звернення: 12.10.2024).
51. Прокоп М. Теоретико-методологічні засади аналізу гібридних режимів. Операціоналізація та концептуалізація поняття. *Вісник Дніпропетровського університету. Політологія*. 2016. № 6. С. 71–77.
52. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів і систем країн Західної Європи. Т. 1. Особливості міжінституційних відносин у трикутнику «глава держави–парламент–уряд» та їхні наслідки для політичного процесу: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456 с.
53. Романюк А., Литвин В., Панчак-Бялоблоцька Н. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 462 с.
54. Романюк А.С., Литвин В.С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.
55. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій. *Політичний менеджмент*. 2006. № 3. С. 73–87.
56. Романюк О. Чи може зріла демократія бути неліберальною? *Політичний менеджмент*. 2009. № 2. С. 35–50.

57. Ротар Н.Ю. Діджиталізація політичної участі громадян Європейського Союзу як інструмент подолання дефіциту демократії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей*. 2022. № 45. С. 163–175.
58. Савчук Т. Звіт Freedom House: Глобальна криза демократії може мати катастрофічні наслідки. *Радіо Свобода*. Дата оновлення: 16.01.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28978023.html> (дата звернення: 17.10.2024).
59. Слівінський В.В., Рибалко В.В. Чи дійсно демократія є опорою Європейського Союзу? *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 739–743. URL: http://lsej.org.ua/10_2022/184.pdf (дата звернення: 10.10.2024).
60. Трагнюк О.Я. Деякі правові засоби подолання дефіциту демократії в Європейському Союзі (на прикладі інституту громадянської ініціативи в ЄС). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2011. Випуск 22. С. 86–95.
61. Чабанна М. Електоральний аспект індексування інституційного розвитку політичної системи у контексті оцінювання процесу демократизації. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2013. Випуск 4 (20). С. 34–39.
62. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.
63. Ágh A. The triple crisis in Hungary: The «Backsliding» of Hungarian Democracy after Twenty Years. *Romanian Journal of Political Science*. Vol. 13. № 1. P. 25–51. URL: https://www.academia.edu/4259135/31_The_triple_crisis_in_Hungary_The_Backsliding_of_Hungarian_Democracy_after_Twenty_Years (дата звернення: 12.10.2024).
64. Bollen K. M. World System Position, Dependence, and Democracy: The Cross – National Evidence. *American Sociological Review*. 1983. Vol. 48. No. 4. P. 468–479. URL: <https://www.jstor.org/stable/2117715> (дата звернення: 19.10.2024).
65. Cutright Ph. National Political Development: Measurement and Analysis. *American Sociological Review*. 1963. Vol. 28. No. 2. P. 253–264. URL: <https://www.jstor.org/stable/2090612> (дата звернення: 21.10.2024).
66. Doorenspleet R. The structural context of recent transitions to democracy. *European Journal of Political Research*. 2004. № 43. P. 309–335. URL:

- <https://link.springer.com/article/10.1007/s11205-024-03364-1> (дата звернення: 21.10.2024).
67. Freedom House попереджає про «антидемократичний поворот» у Європі та Євразії. *Радіо Свобода*. Дата оновлення: 28.04.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-fridom-haus-entudemoktatia/31226766.html> (дата звернення: 12.10.2024).
68. Freedom in the world 2022. The Global Expansion of Authoritarian Rule / by S. Repucci, A. Slipowitz. 2022. February. 37 p. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf (дата звернення: 16.10.2024).
69. Freedom in the world 2023. Marking 50 Years in the Struggle for Democracy / by Y. Gorokhovskaia, A. Shahbaz, A. Slipowitz. 2023. March. 38 p. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-03/FIW_World_2023_DigitalPDF.pdf (дата звернення: 17.10.2024).
70. Freedom in the world 2024. The Mounting Damage of Flawed Elections and Armed Conflict / by Y. Gorokhovskaia and C. Grothe. 2024. February. 39 p. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/FIW_2024_DigitalBooklet.pdf (дата звернення: 17.10.2024).
71. Garoupa N., Spruk R. Measuring Political Institutions in the Long Run: A Latent Variable Analysis of Political Regimes, 1810–2018. *Social Indicators Research*. 2024. P. 867–914. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11205-024-03364-1> (дата звернення: 21.10.2024).
72. Greskovits B. The Hollowing and Backsliding of Democracy in East Central Europe. *Global Policy*. 2015. № 6 (1). P. 28–37. URL: <https://politicalscience.ceu.edu/sites/politicalscience.ceu.hu/files/attachment/event/1113/greskovitshollowingandbackslidingofdemocracy-globalpolicy2015.pdf> (дата звернення: 12.10.2024).
73. Huntington S.P. The third wave: democratization in the late twentieth century. Norman: University of Oklahoma Press, 1991. 366 p. URL:

<https://archive.org/details/thirdwavedemocra0000hunt/page/368/mode/2up> (дата звернення: 12.10.2024).

74. Janda K. *The Process of Democratization: A Comparative Study of 147 States, 1980–1988*. By Tatu Vanhanen. (New York: Crane Russak, 1991. Pp. vii, 326). *The Journal of Politics*. 1992. August. P. 928–930. URL: https://www.researchgate.net/publication/249413841_The_Process_of_Democratization_A_Comparative_Study_of_147_States_1980-1988_By_Tatu_Vanhanen_New_York_Crane_Russak_1991_Pp_vii_326_5500_cloth_3500_paper (дата звернення: 12.10.2024).
75. Jaskiernia J. *Authoritarian Tendencies in the Polish Political System. New Authoritarianism. Challenges to Democracy in the 21st century*. Leverkusen: Verlag Barbara Budrich, 2019. P. 152–168.
76. Karppi A., Hopkins M. *The Human Cost of Democratic Decline*. *Freedom House*. Дата оновлення: 11.04.2024. URL: <https://freedomhouse.org/article/human-cost-democratic-decline> (дата звернення: 02.10.2024).
77. Lytvyn V., Romanyuk A. Types and effects of European semi-presidentialism: based on the features of dualism, party affiliation and responsibility of the executive and the composition of legislatures. *The Annals of University of Bucharest: Political Science Series*. 2021. Vol. 23. No. 1. P. 87–116. URL: https://www.academia.edu/83765619/Types_and_effects_of_European_semi_presidentialism_based_on_the_features_of_dualism_party_affiliation_and_responsibility_of_the_executive_and_the_composition_of_legislatures (дата звернення: 12.10.2024).
78. MEPs: Hungary can no longer be considered a full democracy. *European Parliament*. Дата оновлення: 15.09.2022. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/pressroom/20220909IPR40137/meps-hungary-can-no-longer-be-considered-a-fulldemocracy> (дата звернення 08.10.2024).
79. Nations in Transit 2021. *The Antidemocratic Turn* / by Zselyke Csaky. 2021. 28 p. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-04/NIT_2021_final_042321.pdf (дата звернення: 08.10.2024).

80. Nations in Transit. Methodology. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/reports/nations-transit/nations-transit-methodology> (дата звернення: 12.10.2024).
81. The Global State of Democracy 2022. Forging Social Contracts in a Time of Discontent. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2022. 64 p. URL: <https://www.idea.int/democracytracker/sites/default/files/2022-11/the-global-state-of-democracy-2022.pdf> (дата звернення: 22.10.2024).